

Η ΠΟΡΕΙΑ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΑΓΑΠΗΤΟΥ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ

Ἡ Σύγκλητος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν μοῦ ἔκαμε τὴν μεγάλη τιμή, καὶ μὲ ἐπιφόρτισε συγχρόνως μὲ τὸ βαρὺ καθήκον, νὰ συνθέσω καὶ νὰ ἐκφωνήσω τὸν πανηγυρικὸ τῆς 28. Ὀκτωβρίου, ἡμέρας κορυφαίας γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ ἔθνους, ὅστερα ἀπὸ τὴν 25. Μαρτίου. Στὶς δυὸ αὐτὲς ἡμερομηνίες παίχθηκε ἀντίστοιχα ἡ ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδας καὶ ἡ διατήρηση τῆς ἐλευθερίας της. Τὴν πρώτη φορὰ γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ, τὴν δεύτερη γιὰ τὴν ἀπόκρουση καὶ ἀποφυγὴ ἐνὸς νέου ποῦ ἐπερχόταν.

Ὅλοι ξέρουμε, κυρίες καὶ κύριοι, ὅτι ἔχει γίνεи πιά πολὺ δύσκολο ὄχι μόνον τὸ νὰ ὑμνήσῃ κανεὶς, ἀλλὰ καὶ ἀπλῶς τὸ νὰ ὑπομνήσῃ ἐπάξια καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ μεγάλα γεγονότα. Καὶ αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ σχῆμα λόγου. Ἀξιόλογοι τεχνίτες, ποιητὲς καὶ πεζογράφοι, ἔχουν ἀσκήσει τὴν φαντασία τους καὶ ἔχουν τανύσει τὸν λυρικὸ λόγο στὶς ἀκρότατες καὶ λεπτότατες χορδὲς του, ρήτορες, κοσμικοὶ καὶ ἱερωμένοι, διαφώτισαν καὶ ὑμνησαν ὅλες τὶς πτυχὲς τῶν ἀγώνων, ὥστε νὰ εἶναι πάρα πολὺ δύσκολο στοὺς λιγότερο προικισμένους νὰ συλλάβουν μιὰν ἄγνωστη ὄψη καὶ νὰ κινήσουν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀκροατηρίου τους ἢ, ἂν αὐτὸ εἶναι ἀκόμα δυνατό, νὰ τὸ συγκινήσουν. Τὸ ἔθιμο τῶν ἐτήσιων μνημοσύνων εἶναι πολὺ ἰσχυρό, καὶ αὐτὴ ἡ συχνότητά του εἶναι ποῦ θέτει σὲ κίνδυνον καὶ τὴν ἐξύμνηση τῶν γεγονότων καὶ τὴν ἀξιοπιστία τῶν ὁμιλητῶν, ὅπως τὰ προσδιόρισε ἐπιγραμματικὰ πρὶν ἀπὸ 2400 χρόνια ὁ Θουκυδίδης βάζοντας στὸ στόμα τοῦ Περικλῆ, στὸν Ἐπιτάφιο γιὰ τοὺς πρῶτους νεκροὺς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, τὴν γνωστὴ φράση (2,35): «ἐμοὶ δ' ἀρκοῦν ἂν ἐδόκει εἶναι ἀνδρῶν ἀγαθῶν ἔργω γενομένων ἔργω καὶ δηλοῦσθαι τὰς τιμάς. . . καὶ μὴ ἐν ἐνὶ ἀνδρὶ πολ-

λῶν ἀρετὰς κινδυνεύεσθαι εὖ τε καὶ χειρόν εἰπόντι πιστευθῆναι»¹.

Ἡ μακραίωνη ἱστορία τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ ἐπαφή τους, εἰρηνικὴ καὶ πολεμικὴ, μὲ ξένους λαοὺς ὑπῆρξε τόσο ποικίλη, ἡ αἴσθησις τῆς ἐλευθερίας τόσο δυνατὴ, ἡ ἀνισότης τῶν ἀγώνων γιὰ τὴν διατήρησίν της, κάθε φορὰ, τόσο φανερὴ, ὥστε νὰ ἐλπίζουμε ὅτι ἡ τοποθέτησις τοῦ θέματος μας μέσα σὲ εὐρύτερα χρονικὰ καὶ γεωγραφικὰ πλαίσια θὰ ἀνακουφίσῃ κάπως τὸ βάρος του καὶ γιὰ τὸν ὁμιλητὴ καὶ γιὰ τὸ ἀκροατήριον. Γι' αὐτὸ καὶ θὰ προσπαθήσουμε νὰ περιγράψουμε τὴν πορεία καὶ τὴν μορφή τῆς ἐλληνικῆς ἐλευθερίας².

Ἡ συναισθηματικὴ φόρτισις πὺν προκαλοῦν οἱ ἀντιθέσεις τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ Μικροῦ, τοῦ Δυνατοῦ καὶ τοῦ Ἀδύναμου εἶναι πολὺ ἐντονὴ καὶ τὴν ἔχει ὁ καθένας μας δοκιμάσει πολλὰς φορὰς σὲ βάρος του ἢ τὴν βλέπει ἢ ἴσως τὴν ἀσκεῖ καὶ ὁ ἴδιος σὲ βάρος ἄλλων. Θυμίζω σὲ ὅσους ἀκόμα διδάχθηκαν στὸ δημοτικὸ σχολεῖο τοὺς ἄθλους τοῦ Ἡρακλῆ τί ἐντύπωση ἔκαμνε στὰ παιδιὰ τὸ πρῶτο του κατόρθωμα, πὺν δὲν ἦταν «ὁ λέων τῆς Νεμέας», ἀλλὰ τὸ πνίξιμο τῶν δυὸ μεγάλων φιδιῶν πὺν πῆγαν στὴν κούνια του, ὅταν ἀκόμα ὁ μελλοντικὸς ἥρωας ἦταν βρέφος ὁκτὼ μηνῶν³. Καὶ σὲ ὅσους θυμοῦνται τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, πόσο σπουδαῖος φάνταζε ὁ μικρὸς Δαυὶδ ἀπέναντι στὸν μεγαλό-

1. Σ' ἐμένα ὅμως θὰ φαινόταν ἀρκετό, ἀνθρώπων πὺν ἔμπρακτα ἀναδείχθηκαν γενναῖοι, ἔμπρακτα νὰ προβάλλωνται καὶ οἱ τιμὲς πὺν τοὺς ἀφοροῦν. . . καὶ νὰ μὴν κινδυνεύῃ νὰ γίνῃ πιστεντὴ ἡ παλληκαριά πολλῶν ἀπὸ τὸ ἂν θὰ μιλήσῃ καλύτερα ἢ χειρότερα ἑνὸς ἀνθρώπου.

2. Μὲ τὸν ἴδιο περίπου τίτλο (Ἡ πορεία καὶ ἡ μορφή τῆς νεοελληνικῆς ἐλευθερίας), μὲ διαφορετικὸ ὅμως περιεχόμενον εἶχα μιλήσει στὶς 26 Ὀκτωβρίου 1956 στὴν αἴθουσα τελετῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἀπελευθέρωσής της στὰ 1912 (Ἐκδ. ΑΠΘ 1957, σ. 23).

3. Βλ. Ἀπολλοδ. Βιβλιοθ. 2, 62 (ἔκδ. R. Wagner): τοῦ δὲ παιδὸς ὄντος ὀκταμηνιαίου δύο δράκοντας ὑπερμεγέθεις Ἡρὰ ἐπὶ τὴν εὐνὴν ἔπεμψε, διαφθαρεῖν τὸ βρέφος θέλουσα. ἐπιβοωμένης δὲ Ἀλκμήνης Ἀμφιτρώνα, Ἡρακλῆς διαναστάς ἄγχων ἐκατέραις ταῖς χερσὶν αὐτοὺς διέφθειρε (Ὅταν τὸ παιδί ἦταν ὁκτὼ μηνῶν ἡ Ἡρὰ ἔστειλε στὸ στρωσίδι του δυὸ τεράστια φιδία θέλοντας νὰ τὸ σκοτώσῃ. Καὶ καθὼς ἡ Ἀλκμήνη καλοῦσε σὲ βοήθεια τὸν Ἀμφιτρώνα, ὁ Ἡρακλῆς ἀνασηκώθηκε καὶ πνίγοντάς τα, ἕνα μὲ τὸ κάθε χέρι, τὰ σκότωσε).

σωπο Γολιάθ⁴. Ὁ Μιχαήλ Γλυκάς, ὁ βυζαντινὸς λόγιος τοῦ 12. αἰ., ζωγραφίζει σὲ δυὸ παραστατικούς δεκαπεντασύλλαβους τὸ γεγονός ὡς ἑξῆς:

Παμμέγας ἦν ὁ Γολιάθ ἐρρέμβετο⁵ μεγάλα,
καὶ χεῖρ αὐτὸν κατέβαλε μικροῦ παιδισκαρίου.

Αὐτὴ ἡ «ὑπὲρ δύναμιν» προσπάθεια, πὺν χαρακτηρίζει πολλές ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις μας, ἀποτελεῖ καὶ βασικὸ στοιχεῖο τοῦ ἐθνικοῦ μας χαρακτήρα. Ὅσοι μὲ σοβαρότητα καὶ ἐντιμότητα προσπαθοῦν νὰ ξεπεράσουν μεγάλες δυσκολίες, αὐτοὶ ἀγωνίζονται «ὑπὲρ δύναμιν», πάνω ἀπὸ αὐτὸ πὺν μποροῦν καί, εἴτε τὸ ξέρουν εἴτε ὄχι, ἀγωνίζονται γιὰ ἓνα μεγαλύτερο ποσοστὸ ἐλευθερίας. Ἀπὸ αὐτοὺς δὲν θὰ ἀκουστῇ ποτὲ ἡ μικρόπρεπη φράση: «τώρα δὲν τὸν ἔχω ἀνάγκη» ἢ «δὲν ἔχω κανέναν ἀνάγκη». Οἱ ἄνθρωποι πὺν μποροῦν νὰ ποῦν αὐτὰ τὰ λόγια ὁμολογοῦν ὅτι πρωτότερα προσκυνοῦσαν, καὶ νομίζουν ὅτι ἔγιναν ἐλεύθεροι, στήν πραγματικότητα ὅμως εἶναι ἔτοιμοι νὰ προσκυνήσουν καὶ πάλι.

Στὸ ἐθνικὸ ἐπίπεδο αὐτὴ ἡ ὑπὲρ δύναμιν προσπάθεια καὶ διάθεση εἶναι ἐκδηλῆ παντοῦ, στήν ἐναντίον τῶν Περσῶν ἀντίσταση τῶν Ἀθηναίων, στὸν Μαραθῶνα (490 π.Χ.), λίγων ἀνθρώπων πρὸς πολλούς, φτωχότερων πρὸς πλουσιότερους, πρόχειρα ἐπιστρατευμένων πρὸς ὀργανωμένο ἐκστρατευτικὸ σῶμα· μὲ ἀποτέλεσμα οἱ λιγότεροι, οἱ φτωχότεροι, οἱ πρόχειρα συγκεντρωμένοι νὰ νικήσουν καὶ τότε καὶ ἀργότερα, σὲ τέσσερις ἀποφασιστικὲς συγκρούσεις, δυὸ στήν ξηρὰ καὶ δυὸ στήν θάλασσα, τὴν πιὸ ἰσχυρὴ στρατιωτικὴ δύναμη τῆς ἐποχῆς. Ὁ Αἰσχύλος, πὺν εἶχε τὴν μεγαλοφυῆ ἔμπνευση νὰ ὑμνήσῃ τὸ κορυφαῖο ναυτικὸ κατόρθωμα, τὴν ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας (480 π.Χ.), παριστάνοντάς το ἀπὸ τὴν μεριὰ τῶν Περσῶν, συνοψίζει στήν ὁμώνυμη τραγωδία του μὲ λιτὴ ἐπιβλητικότητα τὴν διάθεση τῶν Ἑλλήνων βάζοντας στὸ στό-

4. Π.Δ. Β α σ. 1. 17.

5. ἐκόμπαζε, ἀλαζονεύεταν.

μα τοῦ Πέρση ἀγγελιαφόρου ὡς ἐξῆς τὴν εἴσοδο τῶν Ἑλλήνων στὴν ναυμαχία:

(Αἰσχ. Πέρσ. 399 κέ.) Τὸ δεξιὸν μὲν πρῶτον εὐτάκτως κέρας
 ἡγεῖτο κόσμῳ, δεύτερον δ' ὁ πᾶς στόλος
 ἐπεξεχώρει, καὶ παρῆν ὁμοῦ κλύειν
 πολλὴν βοήν, «ὦ παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε,
 ἐλευθεροῦτε πατρίδ', ἐλευθεροῦτε δὲ
 παῖδας, γυναικας θεῶν τε πατρῶων ἐδο
 θήκας τε προγόνων· νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγών»⁶.

Αὐτὴ ἡ βεβήλωση τῶν τάφων, ἡ πυρπόληση τῶν ναῶν καὶ ἡ κατασκαφὴ τῶν Ἀθηναίων ἐγίνε δυσβάστακτο χρέος γιὰ τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς Ἕλληνες. Σφηνώθηκε μέσα στὴν ψυχὴ τους καὶ ζητοῦσε ἐκδίκηση, πὺν ὁμως δὲν μποροῦσαν πιά νὰ τὴν ξεπληρώσουν οὔτε ἡ Ἀθήνα οὔτε ἡ Σπάρτη, ἀφοῦ καὶ πρὸς τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ ἀργότερα ἐρωτοτροποῦσαν καὶ συμμαχοῦσαν μὲ τοὺς Πέρσες. Ἡ Σπάρτη μάλιστα διαπραγματεύθηκε τὴν ἐξευτελιστικὴ εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα (387 π.Χ.), μὲ τὴν ὁποία, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, παρέδινε καὶ τὸν αὐτόνομο ἐλληνισμό τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στὴν δουλεία τῶν Περσῶν. Οἱ Ἕλληνες ὁμως ἤξεραν τὴν ἀπὸ τὴν διαμάχη τοῦ Κύρου μὲ τὸν ἀδελφὸ του Ἀρταξέρξη γιὰ τὸν θρόνο («Δαρείου καὶ Παρυσάτιδος γίνονται παῖδες δύο, πρεσβύτερος μὲν Ἀρταξέρξης νεώτερος δὲ Κύρος...», Ξενοφ. Κύρ. Ἀνάβ. Ι, 1, 1), καὶ μὲ τὴν θεαματικὴ ἐπιστροφή καὶ σω-

6. «Τὸ δεξιὸν πρῶτον, σὲ γραμμὴ, κέρας ἐρχόταν μ' ὅλη τὴν τάξη, καὶ ἔπειτα ὁ ἄλλος στόλος ἀπὸ πίσω ἀκολουθεῖ καὶ τότε ἦταν ν' ἀκούσης φωνὴ μεγάλη ἀπὸ κοντά: «Ἐμπρός, τῶν Ἑλλήνων γυναιῶν παιδιά! νὰ ἐλευθερώσετε πατρίδα, τέκνα, γυναῖκες καὶ τῶν πατριῶν θεῶν σας νὰ ἐλευθερώσετε τὰ ἱερὰ καὶ τῶν προγόνων τοὺς τάφους. Νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγών». (Μετάφρ. Ἰ. Γουπάρη).

τηρία τῶν «μυριῶν» πρὸς τὶς ἀρχές τοῦ 4. αἰ. («θάλαττα, θάλαττα», Ξενοφ. Κύρ. Ἀνάβ. 4, 6, 23) ὅτι αὐτὴ ἡ μεγάλη αὐτοκρατορία εἶχε γίνεи πῶς «ὁ μέγας ἀσθενής» τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως θὰ γινόταν καὶ ἡ Ὀθωμανικὴ ὕστερα ἀπὸ 22 αἰῶνες στὶς ἴδιες περιοχές⁷. Ἔτσι, στὰ 337 π.Χ., τὸ συνέδριο ὅλων τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, «πλὴν Λακεδαιμονίων», ἀναθέτει στὸν Φίλιππο τὸν Β' τῆς Μακεδονίας αὐτὴν τὴν ἐκδικητικὴ ἀποστολή. Αὐτός, ἀπὸ τὴν ἀνοιξη κιόλας τοῦ 336, εἶχε στείλει ἐκστρατευτικὸ σῶμα μὲ δυὸ λαμπροὺς στρατηγούς, τὸν Ἀτταλο καὶ τὸν Παρμενίωνα, νὰ ἀρχίσουν τὶς ἐπιχειρήσεις, ὥσπου νὰ ἐτοιμασθῇ καὶ ὁ ἴδιος. Ἡ δολοφονία του ὅμως ἀμέσως ὕστερα, ἐπιφυλάσσει αὐτὴν τὴν τύχη στὸν Ἀλέξανδρο, μὲ τὰ γνωστὰ ἀποτελέσματα.

Ἡ κατάκτηση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους ἤρθε σὲ μιὰν ἐποχὴ πὸν τὴν ὀνομάζουμε συνήθως παρακμή, πὸν ἦταν βέβαια ἀπὸ κάποιαν ἀποψη τέτοια, ἀπὸ πολλὰς ἄλλες ὅμως ἐποχὴ κοσμογονικῆς δημιουργίας. Μὲ τὸν πρόωρο θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου εἶχαν δημιουργηθῇ νέα μεγάλα κέντρα δύναμης, ἡ Πέλλα καὶ ἡ Θεσσαλονίκη στὴν Μακεδονία, ἡ Ἀντιόχεια στὴν Συρία καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια στὴν Αἴγυπτο, δημιουργήθηκε ὅμως καὶ μιὰ ἀπίστευτὴ κίνηση ἀνθρώπων, ἰδεῶν, πλούτου, τέχνης, ἐπιστήμης καὶ ἄλλων, ἡ ὁποία ἔσπαζε τὰ γνωστὰ πλαίσια. Οἱ ἐπιστῆμες ἀναστατώθηκαν καὶ ἀναστάτωσαν τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὶς εὐρύτερες περιοχές. Νέες γεωγραφικὲς γνώσεις προστέθηκαν, ἡ γῆ ἔγινε ὀριστικὰ σφαιρικὴ καὶ καταμετρήθηκαν οἱ

7. Ὁ Ἰσοκράτης εἶναι ὁ πρῶτος πὸν μιλᾷ διεξοδικὰ γιὰ τὴν ἀδυναμία τοῦ Περσικοῦ βασιλείου ἤδη ἀπὸ τὸ 380 π.Χ. στὸν Πανηγυρικό του (§ 138 κέ.), μὲ ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὸν Ἀργεσίλο καὶ στοὺς Ἕλληνες μισθοφόρους τοῦ Κύρου (§ 144 κέ.) καί, 40 χρόνια ἀργότερα, στὸν Φίλιππον τοῦ ξαναγυνᾶ στὸ ἴδιο θέμα τῆς πανελληνίας ἐκστρατείας ἐναντίον τῶν Περσῶν μὲ ἀρχηγὸν τὸν Φίλιππο τὸν Β'. Τὴν ἀσέβεια τῶν Περσῶν τὴν διακηρύσσει, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀργεῖαν (Ἀνάβ. Ἀλέξ. 3, 18, 11 - 12) ὁ Ἀλέξανδρος: «ἀνθ' ὧν ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα ἐλάσαντες (οἱ Πέρσες) τάς τε Ἀθήνας κατέστρεψαν καὶ τὰ ἱερὰ ἐνέπρησαν, καὶ ὅσα ἄλλα κακὰ τοὺς Ἕλληνας εἰργάσαντο, ὑπὲρ τούτων δίκας λαβεῖν» (σὲ ἀντίποινα γι' αὐτὰ πὸν ἔκαμαν ὅταν ἐξεστράτευσαν ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας καὶ κατέστρεψαν τὴν Ἀθήνα καὶ ἔκαψαν τὰ ἱερὰ, καὶ ὅσα ἄλλα κακὰ καμαν εἰς βάρος τῶν Ἑλλήνων, νὰ τιμωρηθοῦν γι' αὐτὰ).

διαστάσεις της, τὸ πλανητικὸ σύστημα ἔγινε ἡλιοκεντρικό, τὰ μαθηματικὰ ἔφτασαν στὸν ἀπειροστικὸ λογισμό καὶ οἱ ἐφευρέσεις στὴν δύναμη τοῦ ἀτμοῦ. Ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα γίνεται πολὺ γρήγορα παγκόσμιο ὄργανο ἐπικοινωνίας καί, χωρὶς καμιάν ἐπιβολή, ἐξελληνίζει ἔθνη καὶ περιοχές. Οἱ Θρακιῶτες, οἱ μικρασιατικοὶ λαοί, Φρύγες, Λυδοί, Κάρες, Κίλικες, Πισίδες, Καππαδόκες καὶ ἄλλοι, καὶ σημαντικὰ τμήματα πληθυσμῶν στὶς μεγάλες καὶ μικρὲς πόλεις τῆς Συρίας, Αἰγύπτου, καὶ στὶς περιμέτρους τους, μπαίνουν μέσα σ' αὐτὴν τὴν κίνηση, παρασύρονται δηλαδὴ θεληματικά. Τὸ ἐμπόριο διακινουσε ἀγαθὰ καὶ πλούτη καὶ ἀπὸ τὶς Ἀτλαντικὲς καὶ ἀπὸ τὶς Ἰνδοπερσικὲς περιοχὲς καὶ ἀπὸ τὶς μέσες ἀπὸ τὴν Μεσόγειο καὶ τὸν Εὐξείνιο Πόντο. Γιὰ τοὺς Ρωμαίους, στὴν ἄλλη μεριά τοῦ Ἰονίου, ἦταν μιὰ ἐποχὴ ἀκμῆς, γιατί αὐτοὶ ἐπεκτείνονταν, γιατί ἐπομένως εἶχαν στρατιωτικὴ δύναμη. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἦταν ἐποχὴ παρακμῆς, γιατί ἔτρωγαν τὰ κατακτημένα, ποὺ ποτὲ δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ἀνεξάντλητα, καὶ γιατί δὲν μποροῦσαν νὰ ἀποκρούσουν τὶς ἐπιθέσεις τῶν Ρωμαίων οὔτε στὴν Μακεδονία οὔτε ἄλλοῦ καὶ τελικὰ ὑποδουλώθηκαν.

Καὶ τῶν Ρωμαίων ὁμως ἡ στάση πρὸς τοὺς κατακτημένους λαούς, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τῆς κυριαρχίας σὲ Ἀνατολή καὶ Δύση, γινόταν πὺρ ἡμερη, ὅσο οἱ κατακτημένοι πλήρωναν τοὺς φόρους καὶ δὲν ἐπαναστατοῦσαν. Κάποια παράθυρα αὐτονομίας δημιουργοῦνταν, τὸ στήσιμο ὁμως τῶν ἀνδριάντων τῶν αὐτοκρατόρων καὶ οἱ προσκυνήσεις καὶ τὰ δουλικὰ ψηφίσματα τῶν πόλεων δείχνουν τὴν πραγματικὴ κατάσταση. Ὑπάρχει ὥστόσο ἓνα σημαντικό καὶ ἀναμφισβήτητο γεγονός: οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἐπέβαλλαν βίαιον ἐκλατινισμό οὔτε ἐπηρέαζαν τὴν θρησκευτικὴ συνείδηση.

Οἱ λαοὶ ποὺ ἐκλατινίσθηκαν στὴν Δύση καὶ τὴν Βαλκανικὴ ἦταν ἀγράμματοι, χωρὶς ὀργανωμένη διοίκηση καὶ γραπτὴ νομοθεσία, καὶ ἔτσι ἡ ἐγγραμματωσύνη, ἡ κρατικὴ ὀργάνωση καὶ νομοθεσία τῶν Ρωμαίων, ὅλα αὐτά, ἐπιβάλλονταν μόνον τοὺς στοὺς ξένους λαούς. Ἡ ἐθελοντικὴ ἐπιπλέον στράτευση τῶν ἐντοπίων, μὲ οἰκονομικὰ ἀνταλλά-

γματα, δημιουργοῦσε εὐνοϊκὲς συνθῆκες γιὰ τὸν ἐκλατινισμό καὶ τῶν ἰδίων καὶ τῶν οἰκογενειῶν τους καί, στὴν μακρότατη διαδοχὴ τῶν γενεῶν, τὴν ἀπώλεια τῆς μητρικῆς γλώσσας. Μὲ αὐτὴν τὴν τροπικὴ καὶ χρονικὴ διαδικασία ἐκλατινίσθηκε ἡ Δυτικὴ Εὐρώπη ἀπὸ τὸν Ρῆνο ὡς τὶς Ἡράκλειες στῆλες, ἡ κάτω ἀπὸ τὸν Δούναβη Βαλκανικὴ καὶ ἡ πάνω ἀπὸ αὐτὸν Δακία, φτάνοντας στὸν Νότο ὡς τὰ σύνορα τοῦ ἐλληνισμοῦ. Ἡ Ἰσπανικὴ γλῶσσα, ἡ πορτογαλικὴ, ἡ ἐλβετογαλλοβελγικὴ, ἡ ρουμανικὴ καὶ τὰ βλάχικα ἰδιώματα τῆς νότιας Βαλκανικῆς, στὶς παρυφές καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Ἀλβανίας, ἀποτελοῦν τὴν μαρτυρίαν αὐτῆς τῆς διαδικασίας. Οἱ σλαβικὲς ἐπιδρομὲς στὴν Βαλκανικὴ καὶ τὴν Ἑλλάδα πρὸς τὸ τέλος τοῦ 6. αἰ. (588) ἀνέτρεψαν αὐτὴν τὴν κίνηση, μὲ ἐξαίρεση τὴν σημερινὴ Ρουμανία, πού τὸ ὄνομά της ἀποτελεῖ τὸ παράλληλο τῶν δικῶν μας Ρωμιὸς-Ρωμιοσύνη, τῶν Ρωμυλίων καὶ Ρούμελων, μὲ ἐξαίρεση ἐπίσης καὶ τῶν δικῶν μας Βλάχων, πού δὲν ἔχουν καμιὰν σχέσιν μὲ τοὺς Ρουμάνους ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι καὶ αὐτοὶ καὶ ἐκεῖνοι ἐκλατινίσθηκαν σὲ δύο διαφορετικὲς περιοχὲς καὶ ἴσως καὶ σὲ διαφορετικὲς ἐποχάς, καὶ δὲν ἐξεσθλαβίσθηκαν.

Ἡ Μεγάλῃ Ἑλλάδα στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ Σικελία, παρὰ τὴν πρώιμη πολεμικὴ ἐπέκταση τῶν Ρωμαίων, ἡ ὁποία συμπληρώθηκε πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3. αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ ἡ κυρίως Ἑλλάδα, ἡ Μακεδονία, ἡ Θράκη καὶ ἡ Μικρὰ Ἀσία, μαζὶ μὲ τὰ πρώην ἐλληνιστικὰ βασίλεια, πού καταλήφθηκαν διαδοχικὰ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους ἀπὸ τὸ 200 περίπου π.Χ. ὡς τὴν αὐτοκρατορίαν τοῦ Αὐγούστου καὶ ἀργότερα, δὲν ἐκλατινίσθηκαν, ἀκριβῶς γιατί δὲν εἶχαν ἀνάγκη νὰ παραλάβουν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους κανένα ἀπὸ τὰ πολιτιστικὰ ἀγαθὰ πού αὐτοὶ πρόσφεραν στοὺς ἀνοργάνωτους λαοὺς πού ἀναφέραμε. Αὐτὰ τὰ εἶχαν πάρει οἱ Ρωμαῖοι πρὶν μερικὸν αἰῶνα ἀπὸ τοὺς Ἑτρούσκους καὶ τοὺς Ἕλληνες ἀποίκους τῆς Ἰταλίας, τὸν καιρὸ πού καὶ οἱ ἴδιοι ἦσαν ἀκόμα ἓνας ἀγράμματος καὶ ἀνοργάνωτος πολεμικὸς λαός.

Ὑπάρχει δηλαδὴ στὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἓνα πρόβλημα ποιότητος τῆς ἐξουσίας καὶ τῆς δουλείας. Δηλαδή, τί εἶδους κυριαρχία ἦταν αὐτή,

πὸν ἐνδιαφερόταν μόνο γιὰ τὴν φορολογία καὶ τὴν δεκάτη, καὶ πὸν ἢ ἐμβάθυνσὴ τῆς ἐξαρτιότητος ἀπὸ τὴν ποιότητα τῶν κατακτημένων; Τὴν πολιτικὴ αὐτὴν ποιότητα τὴν εἶχε ἤδη ἐπισημάνει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Πολιτικά* του προσπαθώντας νὰ περιγράψῃ τὸ εἶδος τῶν κρατουπόλεων καὶ τῶν πολιτευμάτων τους: «λέγω δὲ ποιὸν μὲν ἐλευθερίαν πλοῦτον παιδείαν εὐγένειαν, ποσὸν δὲ τὴν τοῦ πλήθους ὑπεροχὴν». (1296 β 17). Αὐτὸ λοιπὸν τὸ ποιὸν ἦταν μιὰ πραγματικότητα, πὸν ἀντιστάθηκε τόσο ἀποτελεσματικὰ στοὺς Ρωμαίους, ὥστε ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία τῆς Ἀνατολῆς νὰ μετατραπῇ, χωρὶς κανένα σχέδιο καὶ χωρὶς καμιάν πρόθεση, μέσα σὲ ἑξὶ ἢ ἑπτὰ αἰῶνες, σὲ ἐλληνικὴν, μόνο μὲ τὴν παθητικὴν ἀντίσταση τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ἀνώτερη ποιότητά τους. Θεωρῶ τὴν ἀντίσταση αὐτὴν ἓνα πραγματικὸ γεγονός, διαπιστώνοντας ὅτι, καὶ μετὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς ρωμαϊκῆς ὑπηκοότητος σὲ ὅλους τοὺς ὑπηκόους ἀπὸ τὸν Καρακάλλα (212 μ.Χ.), τόσο οἱ φιλοσοφικὲς σχολὲς ὅσο καὶ ἡ ἀρχαία θρησκεία ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιβιώνουν σὲ μεγάλον βαθμὸ στὴν κυρίως Ἑλλάδα, καὶ κανένας ἐλλαδικὸς δὲν ἔγινε αὐτοκράτορας τῆς Ρώμης ἢ τῆς Νέας Ρώμης, δηλαδὴ δὲν ἔβαλε στὸν νοῦ του νὰ γίνῃ, ἐνῶ ἡ ἐκλατινισμένη Βαλκανικὴ πὸν προαναφέραμε ἔδωσε πολλοὺς, ἐκλεκτοὺς καὶ σκληροὺς, σὰν τὸν Διοκλητιανό, τὸν Μεγάλον Κωνσταντῖνο, τὸν Ἰουλιανό, τὸν Ἰουστινιανό καὶ ἄλλους. Αὐτοὶ ὅμως δὲν εἶχαν πιά συναισθηματικοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν Ρώμη καὶ τὴν Ἰταλία, καὶ ἔτσι ἴσως ἐξηγοῦνται καὶ οἱ ριζοσπαστικὲς διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ (τετραρχία κλπ.), καὶ κυρίως ἡ μεταφορὰ τῆς Ρώμης ὡς Νέας Ρώμης, ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο, στὸ ἐλληνικὸ Βυζάντιο, δηλαδὴ στὸ γεωγραφικὸ κέντρο τοῦ μεγάλου ἐλληνισμοῦ τῆς ἐποχῆς, μεταφορὰ πὸν ἦταν τὸ ξεκίνημα γιὰ τὴν ἀνάσταση τῶν Ἑλλήνων ὡς Ρωμαίων, δηλαδὴ Ρωμιῶν⁸. Ἀργησαν βέβαια νὰ τὸ καταλάβουν αὐ-

8. Βλ. Maria Mantouvalou, *La notion de romaios-romios-romiossyni avant et après la chute de Constantinople*, Ἐπιστ. Ἑπετ. Φιλοσ. Σχ. Πανεπ. Ἀθ. 28, 1985, 169 - 198, μὲ πλούσια βιβλιογραφία.

τοὶ οἱ νέοι Ρωμαῖοι, ὅτι εἶναι Ἑλληνες, γιὰτὶ ἡ συνειδητοποίηση πρέπει νὰ τοποθετηθῇ στὸ τέλος πιά τῆς εἰκονομαχίας, ἡ ὁποία φωτίζεται ἀπὸ ἓνα ὄνομα ἔνθεο ἀπὸ ἐλληνικὴ παιδεία καὶ ἐλληνισμόν, τὸν Φώτιο.

Μὲ τὴν τουρκικὴν κατάκτηση, πὺν ἀπλώνεται χρονικὰ σὲ μερικὸν αἰῶνες καὶ γεωγραφικὰ μὲ κατάληψη ὅλης σχεδὸν τῆς αὐτοκρατορίας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολην, ἡ ὁποία ὑποφέρει ἐπὶ μερικὰ χρόνια ἀπὸ ἀσφυξία ὥσπου νὰ κυριευθῇ στὰ 1453, ἡ κατάστασις εἶναι διαφορετική. Ὁλη σχεδὸν ἡ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἡ Θράκη καὶ ἡ Μακεδονία εἶχαν κατακτηθῇ πολλὰ χρόνια πρὶν. Οἱ Τοῦρκοι ἦταν ἓνας πολεμικὸς λαὸς πὺν ἤρθε ἀπὸ τὰ βάθη τῆς Ἀσίας, ἀπὸ τὸ Τουρκεστάν, καὶ δὲν πρόλαβαν νὰ ἀφομοιώσουν πολλὰ ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν πείρα τῶν Περσῶν καὶ τῶν Ἀράβων, μολονότι καὶ ἀπὸ τοὺς δυὸ πῆραν γλωσσικὰ στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τοὺς τελευταίους τὴν δύσκολη ἀραβικὴ γραφή, πὺν τὴν χρησιμοποιοῦσαν ὡς τὴν μεταρρύθμιση τοῦ Κεμάλ, λίγο μετὰ τὸ 1923. Ἡ κατάκτησις τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὠφέλησε τοὺς Τούρκους, γιὰτὶ ἔμπαιναν σὲ ψηλότερο πολιτιστικὸ περιβάλλον, γιὰτὶ ἐγκαταστάθηκαν στὶς πιὸ παραγωγικὰς περιοχάς, γιὰτὶ ὑπέταξαν τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο, στὸ ὁποῖο, μὲ τοὺς πολέμους, τὶς σφαγές, τοὺς ἐξανδραποδισμοὺς καὶ τὸν βίαιον ἐξισλαμισμόν, προκάλεσαν ποσοτικὴ μείωσις καὶ πολιτιστικὴ ὀπισθοδρόμηση. Ἡ συμπεριφορὰ τῶν Τούρκων κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα μὲ ἀξιόπιστες ἐλληνικὰς καὶ τουρκικὰς πηγάς, ἦταν ἀξιοθρήνητη. Ὁ Μωάμεθ ὁ Β' εἶχε δώσει τοὺς πατριῶτες τοῦ τὴν ὑπόσχεσιν λεηλασίας μετὰ τὴν κατάκτησιν, καὶ τὰ ἀποτελέσματα εἶναι γνωστά: σφαγές, ἀρπαγές, αἰχμαλωσίαι, ἀτιμώσεις. Τὸ τρίπτυχον τῆς ὑπαρξέως τοῦ ἀνθρώπου, ὁ σεβασμὸς τῆς ζωῆς, τῆς τιμῆς καὶ τῆς περιουσίας, ἀφανίσθηκε.

Ἡ δουλεία πὺν ἀκολούθησε ἦταν μακροαῖωνη, σκληρὴ καὶ ταπεινωτική, καθὼς ξέρουμε. Δὲν ὑπῆρχαν σημεῖα ἐπαφῆς ἀνάμεσα τοὺς κατακτητὰς καὶ τοὺς κατακτημένους: ἡ γλῶσσα καὶ ἡ θρησκεία ἦταν διαφορετικὰ καὶ ἀντίμαχες. Τὸ οἰκονομικόν, πολιτιστικὸν καὶ παιδευτικὸν ἐπίπεδον ἦταν ἀκόμα πιὸ διαφορετικόν. Ἐπιπλέον, ὁ ἐλληνισμὸς πὺν

ἀπέμεινε εἶχε στερηθῇ ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικούς προστάτες του. Καθὼς εἶναι γνωστό, οἱ μορφωμένοι καὶ οἱ πλούσιοι ποὺ μπόρεσαν νὰ διαφύγουν στὴν Δύση χάθηκαν γιὰ τὸν ἐλληνισμό, καὶ αὐτοὶ ποὺ ἔμειναν ὑφίσταντο τὶς συνέπειες τῆς ὑποδούλωσης σὲ ἕναν κατακτητὴ ποὺ δὲν εἶχε νὰ διδάξῃ τίποτε σ' αὐτὸν τὸν κατακτημένο λαό. Ἀπεναντίας, ὁ κατακτητὴς ὁ ἴδιος εἶχε ἀνάγκη ὅχι μονάχα ἀπὸ τὰ σώματα τῶν κατακτημένων ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἰκανότητές τους, καὶ αὐτὸ δὲν ἄργησε νὰ ἐκδηλωθῇ. Ἔτσι, ἔμενε ἡ Ἐκκλησία σὰν ὁ μόνος ὀργανισμὸς ποὺ θὰ μπορούσε νὰ συμπαρασταθῇ στὸν ὀρφανεμένο λαὸ γιὰ καθοδήγηση καὶ μόρφωση, καὶ ἡ θρησκεία γιὰ τὴν ψυχικὴ στήριξη καὶ τὴν ἐλπίδα. Τὰ μοναστήρια, ὁ κληρὸς καὶ τὸ Πατριαρχεῖο, μέσα σὲ τεράστιες δυσκολίες, κινδύνους καὶ θυσίες, ἀποτελοῦσαν τὶς τελευταῖες ἐστίες κάποιας ἐλληνικῆς παιδείας καὶ στοιχειώδους ἐγγραμματωσύνης. Καὶ αὐτὰ ὅμως δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐμποδίσουν τοὺς βίαιους ἐξισλαμισμούς, τὴν γεννιτσαροποίηση τῶν ἱκανῶν καὶ ὠραίων παιδιῶν καὶ τὴν γλωσσικὴ ἀφομοίωση πολλῶν περιοχῶν. Χρειάστηκε νὰ περάσουν τρεῖς περίπου αἰῶνες, γιὰ νὰ ἀρχίσουν ξανά οἱ Ἕλληνες κάποιες ἀνορθωτικὲς προσπάθειες, κάποιες ἀπόπειρες παιδείας, μὲ κινήσεις πρὸς τὸ ἐμπόριο καὶ τὸν πλοῦτο, μὲ ἀποστολὴ ἑξυπνων παιδιῶν στὴν Δύση γιὰ σπουδές, μὲ τὴν ἰδρυση σχολείων. Οἱ διάφοροι πόλεμοι στὴν Εὐρώπη μαζὶ μὲ τὰ ἀπελευθερωτικὰ κινήματα, ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση καὶ ὁ Ναπολέοντας, ἡ φωτιὰ τῆς ἐλευθερίας ποὺ κρυφόκαιγε, ὁ πρῶτος ἐνθουσιασμὸς τοῦ Ρήγα καὶ ἄλλες τέτοιες συγκυρίες ξεσήκωσαν τοὺς Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ σὲ μιὰν ρομαντικὴ ἐξέγερση στὸν Προῦθο, ποὺ ἦταν καταδικασμένη σὲ ἀποτυχία, ἃν δὲν ξεκινούσε ξανά ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴν κυρίως Ἑλλάδα, κάτω ἀπὸ πολὺ δύσκολες συνθήκες.

Ὁ ἄνισος καὶ ἀνοργάνωτος ἀγώνας ἦταν πολὺ μεγαλύτερος ἀπὸ τὶς τοτινὲς δυνάμεις τοῦ ἔθνους. Ἡ διχόνοια, ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς ἐπιτυχίες, ἡ ἀμφιταλαντευόμενη στάση τῶν σημαντικότερων δυνάμεων τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖες σὰν κυβερνήσεις ἦταν ἐχθρικές πρὸς τὴν ἐπανάσταση, σὰν ἐκπροσώπισες τῶν λαῶν τους ὅμως ὑφίσταντο

τὴν πίεση τῶν ἰσχυρῶν φιλελληνικῶν κύκλων στὸ ἐσωτερικό, οἱ διχογνωμίες ἀπὸ τὸ ποιὸς θὰ ἐπωφελοῦνταν ἀπὸ τὸ νέο κράτος, γιὰ τὸ πόσο μερίδιο ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία θὰ ἔπρεπε νὰ παραχωρηθῇ σ' αὐτό, ἡ ἐρήμωση τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὸν Ἰμπραήμ Πασὰ καὶ ἡ πτώση τέλος τοῦ Μεσολογγίου (1826), ὅλα αὐτὰ ὀδηγοῦσαν πρὸς τὴν καταστροφή, ἃν δὲν παρεμβαλλόταν τὸ κορυφαῖο ἀπρόβλεπτο γεγονός πὺν ὅλοι τὸ περίμεναν καὶ ὅλοι — οἱ ξένοι — τὸ φοβοῦνταν: ἡ ναυμαχία τοῦ Ναβαρίνου καὶ ἡ καταστροφή τοῦ Αἰγυπτιακοῦ στόλου (1827).

Μὲ αὐτὴν τὴν ἀπρόβλεπτη ἐξέλιξη ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἐλευθερίαν γινόταν πραγματικότητα. Μόνο πὺν πάλι ἐπικράτησε ἡ διαμάχη τῶν ξένων παραγόντων γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ νέου κράτους καὶ ἡ πεισματικὴ ἐπιμονὴ τῆς Μεγάλης Βρετανίας νὰ διατηρῇ ἀνοιχτὸν τὸν δρόμο πρὸς τὶς Ἰνδίες, καὶ ἐπομένως ὅσο τὸ δυνατό ἄθικτη τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Μάταια ὁ Καποδίστριας περιερχόταν τὶς πρωτεύουσες καὶ προσπαθοῦσε νὰ ἐπιτύχῃ κάποιες παραχωρήσεις. Τίποτε. Ὁ ἐλληνισμός, πὺν λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση ἀριθμοῦσε 8,5 ἑκατομμύρια ψυχές, — δηλ. 2,5 ἑκατομμύρια περισσότερες ἀπὸ τὸ 1922 μὲ τοὺς πρόσφυγες! —, ἔπρεπε νὰ περιορισθῇ στὸ ἀσφυκτικὸ κρατίδιο τῆς Ἀλβανίας μὲ τὴν Εὐβοία καὶ τὶς Κυκλάδες⁹.

Καὶ ἡ μὲν διάλυση τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας πραγματοποιήθηκε ὅπωςδὴποτε ὕστερα ἀπὸ 100 περίπου χρόνια — μὲ πρωταγωνίστρια τώρα τὴν ἴδια τὴν Μεγάλῃ Βρετανία —, τὸ μικρὸ καὶ ἀτροφικὸ κρατίδιο ὅμως ἀποτέλεσε τὴν προζύμῃ γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ Ἑθνους. Ὁλος ὁ ἐλληνισμὸς πὺν ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὰ ἐλεύθερα σύνορα εἶχε πια τώρα ἓναν φάρο καὶ ἓναν προστάτη, ἀπὸ τὸν ὁποῖομποροῦσε νὰ παίρῃ φῶς καὶ βοήθεια, ὅσο μικρὴ καὶ ἂν ἦταν αὐτή. Ἀγῶνες καὶ πάλι ἀγῶνες: στὴν Κρήτη διαρκῶς, στὴν Μακεδονία καὶ τὴν Ἡπειρο κινή-

9. Βλ. Spyros Vryonis, Jr., <Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire* κλπ. . . *A Critical Analysis*>, *Balkan Studies* 24, 1983, σ. 56 κέ. (πλούσια τεκμηριωμένη μελέτη).

ματα καὶ ἀπόπειρες καὶ τέλος ὁ Μακεδονικὸς ἀγὼνας (1904 - 08). Μόνο τὰ Ἑπτάνησα καὶ ἡ Θεσσαλία προστέθηκαν εἰρηνικὰ στὸ μικρὸ κράτος. Οἱ ἀγῶνες τοῦ 1912 - 13 ἐπεξέτειναν τὴν ἐλευθερίαν καὶ στὸν ἐλληνισμό τῆς Ἡπείρου, Μακεδονίας, Κρήτης καὶ τῶν ἄλλων νησιῶν, ἔμεναν ὁμως ἔξω πολλὰ ἀκόμα τμήματά τους. Οἱ νέοι ἀγῶνες τοῦ 1912 - 22 κατέληξαν στὴν μικρασιατικὴ καταστροφὴ καὶ στὸ ξερίζωμα ἐνάμιση ἑκατομμυρίου Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη, τὴν Πόλην, τὸν Πόντο, τὴν Σμύρνην καὶ τὴν ὑπόλοιπην Μικρασίαν, πὺν κατέφυγαν πρόσφυγες στὴν Ἑλλάδα. Ἕνας κύκλος 3.000 χρόνων ἐλληνισμοῦ καὶ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἔκλεισε πρὶν ἀπὸ 63 χρόνια. Ἐμενε ἀκόμα ὑπόδουλος ἐλληνισμὸς στὴν Βόρειον Ἡπειρον, τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Ἰμβρὸν καὶ Τένεδον, στὰ Δωδεκάνησα καὶ στὴν Κύπρον, κανένας ὁμως δὲν διανοοῦνταν πιά νὰ τὸν διεκδικήσῃ. Δὲν ἔλειψαν φυσικὰ καὶ οἱ μωρίες τῶν «προοδευτικῶν» μας διανοουμένων, οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ ἀπελευθερώθηκαν χάριν τῇ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ αὐτοῦ τοῦ φτωχοῦ καὶ ἀτροφικοῦ κρατιδίου καὶ τὶς ἄνιστες θυσίες του, ἔριχναν πιά καὶ ρίχνουν ἀκόμα ἐναντίον τῆς «τὸν λίθον τοῦ ἀναθέματος». Κανένας τους δὲν διερωτήθηκε λοιπὸν ποτὲ ἂν θὰ ἦταν σὲ θέσιν νὰ λήξῃ αὐτὰ πὺν λέει, ἂν δὲν εἶχαν μεσολαβήσῃ ἐκεῖνα; Ἐκτὸς ἂν προτιμοῦσε νὰ ἀφομοιωθῇ καὶ νὰ ζῇ περιτμημένος πάνω ἀπὸ τὸν Σπερχεῖὸν ὡς τὰ βάθη τῆς Ἀνατολίας. Καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821 δὲν ἦταν Μεγάλῃ Ἰδέᾳ; Μήπως λοιπὸν δὲν ἔπρεπε νὰ εἶχε γίνῃ καὶ ἐκεῖνη, ὥσπου νὰ φθάσῃ ἡ παραδεισιακὴ συναδέλφωσις τῶν λαῶν; Ἐχομε ἀλήθεια τόσους καὶ τόσο μωρούς;

Στὰ 1940, τὸ ἐλληνικὸν κράτος βρισκόταν στὸν δύσκολον δρόμον τῆς ἀνόρθωσης ὕστερα ἀπὸ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν, μὲ πολιτικὰ καὶ πολιτειακὰ ἀναστατώσεις, κινήματα καὶ δικτατορίες, καὶ δὲν ἤθελε νὰ μπλεχτῇ σὲ πολεμικὰ περιπέτειες. Τὶς ἤθελαν ὁμως οἱ ξένοι δικτάτορες τῆς ἐποχῆς: ὁ ἓνας γιὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὴν συνθήκην τῶν Βερσαλλιῶν καὶ νὰ ἰδρῦσῃ τὸ Τρίτον Ράιχ τῶν 1000 χρόνων, καὶ ὁ ἄλλος γιὰ νὰ ἰδρῦσῃ τὴν νέα ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορίαν στὴν Μεσόγειον, μὰ πὺν ἄλλοι πρὶν ἀπὸ αὐτὸν εἶχαν δημιουργήσῃ ἰταλικά προγεφυρώματα στὰ Δωδε-

κάνησα, τὴν Τριπολίτιδα, τὴν Σομαλία, καὶ μπόρεσε, ὁ ἴδιος, παρὰ τὶς κυρώσεις τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν τῆς ἐποχῆς, νὰ κατακτήσῃ καὶ τὴν Ἀβησσυνία στὰ 1935. Ἔτσι, ἕναν χρόνο μετὰ τὴν γερμανικὴ εἰσβολὴ στὴν Πολωνία (1939), μὲ τὴν ὁποία ἄρχισε ὁ Β' παγκόσμιος πόλεμος, ἀμέσως μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Γαλλίας (1940) καὶ τὶς ἀπαιτούμενες ἐπιτυχίες τοῦ Χίτλερ, ποὺ εἶχαν καταπτοήσῃ ὅλον τὸν κόσμον, καὶ παρὰ τὶς προσπάθειες τῆς τότε Κυβέρνησης νὰ ἀποφύγῃ καὶ νὰ ἀποτρέψῃ ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ λαὸ αὐτὴν τὴν δοκιμασία, ὁ ἰταλὸς δικτάτορας ἐξαπέλυσε τὴν ἐπίθεσή του, στὴν ὁποία ὁ Μεταξᾶς καὶ ὁ ἐλληνικὸς λαὸς ἀντέταξαν ἕνα ὑπερήφανο «ΟΧΙ», ποὺ ἔγινε σύμβολο ἀντίστασης καὶ ἐλευθερίας.

Ὑπάρχουν μέσα σ' αὐτὸ τὸ γεγονός στοιχεῖα τραγικῆς εἰρωνείας, ποὺ ἀξίζει τὸν κόπο νὰ τὰ ἐπισημάνουμε: ἡ 28. Ὀκτωβρίου ἦταν ἡ 18. ἐπέτειος τῆς *Marcia su Roma* τοῦ Μουσσολίνι καὶ τῶν ὁπαδῶν του στὰ 1922, ποὺ τοῦ ἐξασφάλισε ἀπὸ τότε τὴν διακυβέρνηση τῆς Ἰταλίας. Ἦταν ἐπίσημη ἡμέρα ἐορτασμοῦ, παρελάσεων καὶ λόγων καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ 19. ἔτους τοῦ ἰταλικοῦ φασισμού. Ἐνδόμυχη εὐχὴ λοιπὸν καὶ ἐπιθυμία του ἦταν νὰ πάῃ καλὰ ἡ ἐπιχείρηση. Ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς, ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, ἦταν ἕνας λαμπρὸς ἐπιτελικὸς ἀξιωματικὸς, μὲ σπουδὲς στὴν Γερμανία καὶ συμπάθειες πρὸς αὐτήν. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀντιτάχθηκε ἀποτελεσματικὰ καὶ ἐπιζήμια στὴν προσπάθεια τοῦ Βενιζέλου νὰ παρατάξῃ τὴν Ἑλλάδα στὸ πλευρὸ τῆς Ἀντάντ (1914, 1915). Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι, ὕστερα ἀπὸ ἀνεπιτυχή πολιτικὴ δράση στὴν διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου, κατέλαβε πραξικοπηματικὰ τὴν ἐξουσία στὰ 1936 καὶ ἐγκαθίδρυσε δικτατορία, καθόλου ὑποτονικὴ, ἡ ὁποία ἀπέβλεπε νὰ μετατραπῇ σὲ μόνιμη κατάστασι. Ἦταν λοιπὸν φυσικὸ οἱ συμπάθειές του νὰ κλίνουν πρὸς τοὺς δικτάτορες. Οἱ τύχες ὁμως τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν δουλεύουν διαφορετικὰ. Ἡ νομιμοφροσύνη τοῦ Μεταξᾶ πρὸς τὸν βασιλιά Γεώργιο Β' ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς προσωπικὲς του συμπάθειες, καὶ ὁ βασιλιάς μὲ τὴ σειρὰ του ἦταν δεσμευμένος μὲ τὶς Ἀντικὲς δυνάμεις καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν Ἀγγλία. Ὁ ἐλληνικὸς

λαὸς δὲν συμπαθοῦσε τὸν Μεταξά, ἀγαποῦσε ὅμως μὲ πάθος τὴν ἐλευθερίαν του.

Ἔτσι, τὸ πρῶτὸ τῆς 28. Ὀκτωβρίου ὅλοι οἱ Ἕλληνες παραμέριζαν ἀπὸ τὴν ψυχὴ τους τὴν δικτατορίαν τοῦ Μεταξᾶ καὶ σκέφτονταν μόνον τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Ἰταλῶν, πρὸς τίς στρατιωτικὰς ἱκανότητες τῶν ὁποίων αἰσθάνονταν περιφρόνησιν ἀπὸ τὸν Α' παγκόσμιον πόλεμον καὶ πολιτικὴν ἀντιπάθειαν ἐξαιτίας τῆς σκληρῆς κατοχῆς τῶν Δωδεκανήσων καὶ τῆς παλαιότερης ὑποουλῆς στάσης τους ἀπέναντι στὴν ἐξάπλωσίν μας στὴν Μικρὰ Ἀσία. Κανένας δὲν σκεφτόταν τὴν διαφορὰ τῶν δυνάμεων. Τὸ μόνον ποὺ σκέφτονταν ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἦταν ὅτι ἡ δική τους πολεμικὴ ποιότητα καὶ διάθεσις ἦταν ἀνώτερες ἀπὸ τῶν ἀντιπάλων. Ἡ ποσότης, οἱ ἀριθμοί, τὰ ὅπλα δὲν λογαριάζονταν. Καὶ ἀπέδειξαν ὅτι εἶχαν δίκαιον. Ὅταν ἀργότερα ἔκαμαν τὴν ἐπιδρομὴν τους καὶ οἱ Γερμανοί, ἡ κατάστασις ἔγινε διαφορετικὴ. Πολέμησαν ὅμως καὶ μὲ αὐτοὺς, μὲ ἀνισες δυνάμεις, ποῦ καὶ ποῦ μὲ ἐπιτυχία, ὅπως στὰ ὄχυρά τῶν συνόρων καὶ ἰδιαίτερα στὴν Κρήτη, ὅπου μὲ λίγη πρόβλεψιν τὰ πράγματα μποροῦσαν νὰ ἐξελιχθοῦν διαφορετικά. Ἡ ἀντίστασις ἐναντίον τῆς ἰταλογερμανικῆς κατοχῆς λίγους μῆνες ἀργότερα, ὡς τὸ 1944, ἦταν ἀγῶνας ἐθνικοαπελευθερωτικὸς γιὰ τὸν λαὸν ποὺ ἐντασσόταν σ' αὐτήν, ἀποτελοῦσε ὅμως καλὰ μελετημένην κομματικὴν κίνησιν γιὰ ὅσους ἐτοίμαζαν ἄλλα πολιτικὰ καὶ πολιτικὰ σχήματα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ γιὰ ὅσους ἔξω ἀπὸ μᾶς εἶχαν ἄλλα συμφέροντα. Γι' αὐτὸ καὶ γρήγορα ἐξελίχθηκε σὲ κομματικὴ διαμάχην στὴν διάρκειαν τῆς κατοχῆς, καὶ σὲ ἐμφύλιον πόλεμον μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν εἴμαστε πιά σὲ θέσιν νὰ διεκδικήσουμε οὔτε τὴν Βόρειον Ἑπείρον οὔτε τὰ Δωδεκάνησα οὔτε, βέβαια, τὴν Κύπρον. Μόνον ὕστερα ἀπὸ δύο χρόνια ὑποπτικῆς βρετανικῆς κατοχῆς τῶν Δωδεκανήσων ἔγινε ἡ παραχώρησίν τους στὴν Ἑλλάδα. Καὶ μόνον αὐτὸ ἦταν τὸ ἐδαφικὸ καὶ πληθυσμιακὸ μας κέρδος ἀπὸ τὸν σκληρὸ καὶ αἱματηρὸν πόλεμον τοῦ 1940 - 44. Ποιὸς λογαριάζει τοὺς νεκρούς, τὰ νέα παλληκάρια ποὺ δὲν πρόφτασαν νὰ κάμουν οἰκογένειες, τοὺς νέους οἰκογενειάρχους ποὺ ἄφη-

σαν ὀρφανές τὶς οἰκογένειές τους, τοὺς ἰδεολόγους καὶ τοὺς ἥρωες ποὺ δὲν πρόφτασαν νὰ προσφέρουν καὶ τὴν δύναμη τοῦ μυαλοῦ τους στὴν πατρίδα, μιὰ πού, σύμφωνα μὲ τὶς ἀνθρώπινες πιθανότητες, αὐτοὶ ἦταν ἢ μπορεῖ νὰ ἦταν καλύτεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους; Ποιὸς λογαριάζει αὐτοὺς ποὺ πέθαναν ἀπὸ τὴν πείνα, αὐτοὺς ποὺ σκοτώθηκαν ἀπὸ ἀδελφικὰ χέρια;

Ὅσο γιὰ τὴν Κύπρο, καλὸ εἶναι νὰ θυμηθοῦμε καὶ νὰ θυμίσουμε ὅτι οἱ «σύμμαχοί μας», ποὺ μᾶς ἀνέβαζαν τότε στὸν ἔβδομο οὐρανὸ γιὰ τὴν πρώτη καὶ μεγάλη νίκη ποὺ προσφέραμε στὸ συμμαχικὸ στρατόπεδο ἐναντίον τοῦ Ἀξονα, δὲν ἐπέτρεψαν οὔτε στὴν ἐλληνικὴ Κυβέρνηση, ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὴν περιπλάνησὴ της ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴν Κρήτη κι ἐτοιμαζόταν νὰ φύγῃ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, δὲν τῆς ἐπέτρεψαν λοιπὸν νὰ ἐγκατασταθῇ στὰ 1941 στὴν Κύπρο, γιὰτὶ πρόβλεπαν τὸ ἀποτέλεσμα: *Ἐνωσις de facto*. Τὰ σχέδιά τους ἦταν ἄλλα, καὶ τὰ εἶδαμε καὶ τὰ βλέπουμε καὶ τὰ πληρώσαμε καὶ τὰ πληρώνουμε.

Τὸ καίριο πρόβλημα λοιπὸν τῆς ἱστορίας μας εἶναι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ δουλεία, ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος καὶ ὁ δοῦλος, ἡ σχέση τῶν ἐννοιῶν καὶ τὸ θεωρητικὸ καὶ οὐσιαστικὸ περιεχόμενό τους, ἡ ἰδιαίτερη σημασία ποὺ μποροῦν νὰ ἔχουν γιὰ τοὺς λαοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους, ἀνάλογα μὲ τὸν ἐθνικὸ τους χαρακτήρα, τὴν παιδεία, τὸν πλοῦτο καὶ τὰ ὅμοια, ἀνάλογα δηλαδὴ μὲ τὴν πολιτιστικὴ στάθμῃ κάθε λαοῦ. Κανένας δὲν ἐμελέτησε αὐτὲς τὶς σχέσεις καλύτερα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, στὰ *Πολιτικά*, ἓνα βιβλίον ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ μελετοῦν πολὺ οἱ πολιτικοὶ καὶ οἱ στρατιωτικοί.

Εἶχα θίξῃ σὲ ἄλλην ἐνκαιρία ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ βῆμα τὸ θέμα γιὰ τὶς φυσικὲς δουλειές ποὺ ἐπιβάλλονται στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων, οἱ ὁποῖες ὀφείλονται σὲ φυσικὲς συνθῆκες καὶ σὲ ἐπιγεννήματα αὐτῶν τῶν συνθηκῶν, καὶ γι' αὐτὸ δὲν πρόκειται νὰ ἐπιμείνω¹⁰.

10. Βλ. (Ἡ γονιμότητα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας), *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 59, 1984 (1985), 586 κέ.

Θὰ μνημονεύσω μόνο μερικές, γιατί μᾶς χρειάζονται: ἡ ἡμέρα καὶ ἡ νύχτα, οἱ ἐποχές τοῦ ἔτους, τὸ κρύο καὶ ἡ ζέστη, τὸ ἀρσενικὸ καὶ τὸ θηλυκό, ἡ τροφή καὶ ὁ ὕπνος καὶ οἱ συνέπειές τους, ἡ κατοικία καὶ ἡ ἐνδυμασία, τὰ ἐργαλεῖα καὶ ὅσα ἄλλα ἔγιναν ἀπαραίτητα γιὰ τὴν παραγωγή τῶν ἀπαραιτήτων. Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν καινούργιες δουλεῖες, οἱ ὁποῖες, ἀπὸ κάποιαν ἄποψη καὶ κατὰ κάποιον ἀντιφατικὸ τρόπο, καθιστοῦν τὴν ζωὴ μας πιὸ εὐκόλη καὶ πιὸ ἄνετη, ἐπομένως πιὸ ἐλεύθερη.

Αὐτὸ τὸ ὑπερβατικὸ σχῆμα ἀπὸ φυσικὲς καὶ τεχνητὲς δουλεῖες ἐπηρεάζει σημαντικὰ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουμε τὴν τροφή καὶ τὴν κατοικία μας κλπ., πρέπει νὰ δράσουμε, κι αὐτὸ μᾶς ἀναγκάζει νὰ δημιουργήσουμε ἐργασία ἢ νὰ ζητήσουμε νὰ ἐργασθοῦμε. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις προκαλεῖται μιὰ «ἐνδύναμη» (προσπαθῶ νὰ ἀποδώσω τὸ ἀριστοτελικὸ «δυνάμει») ὑποτέλεια ἢ ἐξάρτηση, πὺν δὲν ξέρουμε ποῦ μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ.

Ἐπεκτείνοντας αὐτὲς τὶς σχέσεις ἔξω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια (ὅπου οἱ ὑποχρεώσεις γιὰ πολλοὺς λόγους παίρνουν διαφορετικὴ μορφή), στὸ χωριό, τὴν πόλη, τὸ κράτος, ἀντιλαμβανόμαστε χωρὶς ἰδιαίτερη προσπάθεια ὅτι ὅλοι μας κάποτε ἢ κάθε μέρα θυσιάζουμε ἓνα μέρος τῆς ἀνεξαρτησίας μας, ἄλλοι ἓνα μέρος τῆς δικῆς τους καί, ποιὸς λιγότερο ποιὸς περισσότερο, ὅ π ο δ ο υ λ ὡ ν ε τ α ι στὸν ἄλλον. Ἡ λέξη δ ο ὕ λ ο ς εἶναι βαρειά, καὶ λέμε ὅ π ο χ ρ ε ὡ ν ε τ α ι, πὺν δὲν εἶναι τόσο ἐντονη. Καὶ πρέπει νὰ δηλώσουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος τόσο ἀνεξάρτητος, ὥστε νὰ μὴν ἔχῃ ἀνάγκη τὸν ἄλλον. Ἐτσι λοιπὸν ἔχουμε, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, πρῶτο κοινωνικὸ κύτταρο τὸν ο ἰ - κ ο ν, δεύτερο τὴν κ ὡ μ η ν, δηλ. τὸ μεγάλο χωριό, καὶ τρίτο τὴν π ὁ λ ι ν, δηλ. τὴν ἀρχαιοελληνικὴ κ ρ α τ ο ὕ π ο λ η, ἡ ὁποία ἱκανοποιεῖ γενικὰ ὅλες τὶς ἀνάγκες μας, «πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκειᾶς ὡς ἔπος εἶπεῖν, γινομένη μὲν τοῦ ζῆν ἔνεκεν οὔσα δὲ τοῦ εἶ ζῆν»¹¹.

11. Πολιτ. 1252 β 12 ἢ μὲν οὖν εἰς πᾶσαν ἡμέραν συνεστηκυῖα κοινωνία κατὰ φύσιν

Ἡ αὐτάρκεια λοιπὸν ἦταν ὁ σκοπὸς μιᾶς ἀνθρώπινης συσπείρωσης καὶ μιᾶς ἀρχαίας κρατούπολης — σήμερα θὰ λέγαμε ἐνὸς σύγχρονου κράτους — καὶ ἡ αὐτάρκεια εἶναι βέλτιστον. Ἔτσι ὁμως γίνε-ται φανερό ὅτι ὁ ἄνθρωπος, τὸ ἄτομο δηλ., εἶναι ἀπὸ τὴν φύσιν του μέ-λος μιᾶς κρατούπολης, καὶ ὅποιος εἶναι ἀπολις ἀπὸ τὴν φύσιν του καὶ ὄχι ἀπὸ σύμπτωση, αὐτὸς εἶναι «ἡ φανερὰ . . . ἡ κρείττων ἢ ἄνθρωπος»¹², ἀποψη πού ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἐπεξεργάζεται παρὰ πέρα σὲ μιὰν ἐντυπωσιακὴ διατύπωση (Πολιτ. 1253α 28): «ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μηδὲν δεόμενος δι' ἀσφάλειαν οὐδὲν μέρος τῆς πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός»¹³.

Αὐτὸς ὁ ἐκπληκτικὸς ἀφορισμὸς μᾶς δίνει τὸ μέτρο τῆς ἐξάρ-τησῆς μας ἀπὸ τοὺς ἄλλους, προσδιορίζει ἐπομένως καὶ τὶς φυσικὲς δου-λεῖες καὶ τὰ περιθώρια τῆς ἐλευθερίας πού ἀπομένουν. Ἡ ἐννοία τοῦ Δικαίου, τῶν νόμων καὶ ὅλων τῶν ἄλλων, σιωπηρῶν ἢ ρητῶν, μόνιμων ἢ ἐφήμερων ρυθμίσεων καὶ ἀπαγορεύσεων στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις, πηγάζουν ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀλληλοεξάρτηση καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ὑπάρ-ξη κάποια τάξη σ' αὐτὲς τὶς ἐπαφές. Οἱ διαφορὲς θεωρίες γιὰ τὸ δίκαιο

οἰκός ἐστιν. . . 15 ἢ δ' ἐκ πλείονων οἰκιῶν κοινωνία πρώτη χρήσεως ἔνεκεν μὴ ἐφημέρου κόμης. . . 27 ἢ δ' ἐκ πλείονων κομῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἥδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκείας, γινο-μένη μὲν τοῦ ζῆν οὐσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν. (Ἡ ἐπαφὴ λοιπὸν πού δημιουργεῖται καθημερινὰ εἶναι σπι-τικό, σύμφωνα μὲ τὸν φυσικὸ νόμο. . . Ἡ πρώτη ὁμως ἐπαφὴ ἀνάμεσα σὲ πολλὰ σπιτικά γιὰ μιὰν ὄχι ἐφήμερη χρῆση εἶναι ἡ κόμη. . . , καὶ ἡ ἐπαφὴ ἀνάμεσα σὲ περισσότερες κῶμες εἶναι τέλεια πόλις, πού σκοπὸν τῆς ἔχει πᾶς τὴν πλήρη αὐτάρκεια, καὶ συγκροτεῖται βέβαια γιὰ νὰ ἐξασφα-λίση τὴν ζήσιν, στὴν πραγματικότητα ὁμως τὴν καλοζωΐα).

12. Πολιτ. 1253α 1 «ἐκ τούτων οὖν φανερόν ὅτι τῶν φύσει ἡ πόλις ἐστὶ, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρω-πος φύσει πολιτικὸν ζῶν, καὶ ὁ ἀπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἥτοι φαῦλός ἐστιν, ἢ κρείττων ἢ ἄνθρωπος. (Ἀπὸ αὐτὰ λοιπὸν γίνεται φανερό ὅτι ἡ πόλις εἶναι ἓνα φυσικὸ γεγονός καὶ ὅτι ὁ ἄν-θρωπος εἶναι ἀπὸ φυσικοῦ του πολιτικὸ ζῶο, ζῶο δηλ. πού ἀνήκει στὴν πόλιν, καὶ ὅποιος δὲν ἀνή-κει σὲ κάποια πόλιν ἀπὸ φυσικοῦ του καὶ ὄχι ἀπὸ σύμπτωση, αὐτὸς εἶναι ἢ παρακατιανὸς ἢ ἀνώ-τερος ἀπὸ ἄνθρωπον).

13. «Καὶ ὅποιος δὲν μπορεῖ νὰ ἔχῃ δοσοληψίες μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἢ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κανένα κομμάτι τῆς πόλεως, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος ἱκανοποιεῖ ὅλες του τὶς ἀνάγκες, αὐτὸς πὲς πῶς εἶναι ἢ ἀγρίμι ἢ θεός».

του ἰσχυροτέρου, πὸν τὸ ὑπερασπίζεται μὲ θέρμη καὶ εὐγλωττία ὁ Θρασύμαχος στὸ πρῶτο κιόλας βιβλίο τῆς Πλατωνικῆς Πολιτείας (343 c)¹⁴, προϋποθέτουν ἤδη τὴν μελέτη αὐτῶν τῶν σχέσεων καὶ τὴν διαπίστωση τῶν ἀνισοτήτων καὶ ἀνωμαλιῶν πὸν δημιουργεῖ ἢ παρουσιάζει ἡ ἀνθρώπινη συμβίωση.

Καὶ παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας εἶναι κυρίαρχη στὴν ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ ὡς ἀτόμων καὶ ὡς ομάδων, καὶ ἡ ἐξασφάλισή της ἀποτελεῖ τὴν ὑψιστὴ φροντίδα τῶν ὀργανωμένων κοινωνιῶν καὶ τῶν κρατῶν. Ἰδιαίτερα τῶν δημοκρατικῶν. Πάλι ὁ Ἀριστοτέλης ὁρίζει ὅτι ἡ ἐλευθερία ἀποτελεῖ τὴν βάση, τὸ θεμέλιο τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος (Πολιτ. 1317a 40 κέ. «ὅπῳ θεςις μὲν οὖν τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας ἐλευθερία»), «γιατὶ — λέει — ὅπως ὑποστηρίζεται συνήθως, μόνο σ' αὐτὸ τὸ πολίτευμα ὅλοι συμμετέχουν στὴν ἐλευθερία, γιατί αὐτὸς εἶναι ὁ στόχος κάθε δημοκρατίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ πρῶτο (καὶ κύριο) χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ νὰ ἐξουσιάζεται καὶ νὰ ἐξουσιάζει κανένας 'ἐν μέρει', δηλ. περίπου τμηματικά, ἢ λίγο ὁ ἓνας λίγο ὁ ἄλλος· καὶ αὐτὸ ἐξασφαλίζεται μὲ τὴν πλειοψηφία. Ἐνα δεύτερο χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι, νὰ ζῇ ὁ καθένας ὅπως θέλει, ἀφοῦ ὅποιος εἶναι δοῦλος, δὲν ζεῖ ὅπως θέλει. Καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ δεύτερος ὅρος τῆς δημοκρατίας»¹⁵.

14. 343c «οὕτω πόρρω εἰ περί τε τοῦ δικαίου καὶ δικαιοσύνης καὶ ἀδίκου τε καὶ ἀδικίας, ὥστε ἀγνοεῖς ὅτι ἡ μὲν δικαιοσύνη καὶ τὸ δίκαιον ἀλλότριον ἀγαθὸν τῷ ὄντι, τοῦ κρείττονός τε καὶ ἄρχοντος συμφέρον, οἰκεία δὲ τοῦ πειθομένου τε καὶ ὑπηρετοῦντος βλάβη, ἡ δὲ ἀδικία τοῦναντίον...» (βρίσκεται τόσο μακριὰ ἀπὸ τὸ δίκαιο καὶ τὴν δικαιοσύνη καὶ ἀπὸ τὸ ἀδικο καὶ τὴν ἀδικία, ὥστε ἀγνοεῖς ὅτι ἡ δικαιοσύνη καὶ τὸ δίκαιο εἶναι στὴν πραγματικότητα ξένο κτῆμα, ὠφέλιμο γιὰ τὸν ἰσχυρότερο καὶ τὸν ἐξουσιαστή, βλαβερὸ ὅμως γι' αὐτὸν πὸν ὑπακούει καὶ μᾶμνει τὰ θελήματα).

15. Ἀριστοτ. «Πολιτ. 1317a 42 ἐλευθερίας δὲ ἐν μὲν τὸ ἐν μέρει ἄρχεσθαι τε καὶ ἄρχειν... τούτου δ' ὄντος τοῦ δικαίου τὸ πλῆθος ἀναγκαῖον εἶναι κύριον... κύριον δὲ τὸ τοῖς πλείοσι δόξαν... ἐν δὲ τὸ ζῆν ὡς βούλεται τις. τοῦτο γὰρ τῆς ἐλευθερίας ἔργον εἶναι φασιν, εἴπερ τοῦ δουλεύοντος τὸ ζῆν ὡς μὴ βούλεται· τῆς μὲν οὖν δημοκρατίας ὅρος οἷτος δεύτερος» (πρῶτο γνώρισμα τῆς ἐλευθερίας εἶναι τὸ νὰ ἔχη κανεὶς μερίδιο στὸ νὰ ἐξουσιάζη καὶ νὰ ἐξουσιάζεται... Κι ἀφοῦ αὐτὸ εἶναι τὸ δίκαιο, ἀναγκαστικὰ ἐξουσιαστής εἶναι ὁ λαός... καὶ ἐξουσιαστικὸ εἶναι αὐτὸ πὸν φαίνεται καλὸ στοὺς περισσότερους· καὶ ἔνα ἄλλο γνώρισμα εἶναι νὰ ζῇ ὁ καθένας ὅπως

Κάθε φορά λοιπόν πού ἐπέρχεται μιὰ διαταραχὴ στὴν εὐαίσθητη ἰσορροπία τῆς ἀντίθεσης τοῦ « ἐν μέρει ἄρχειν τε καὶ ἄρχεσθαι » καὶ τοῦ « ζῆν ὡς βούλεται », φαίνεται ὅτι μπαίνουμε σὲ μιὰν ἀνώμαλη κατάσταση, πού μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ ἐπικίνδυνες ἐντάσεις στὶς κοινωνικὲς δομὲς καὶ τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις. Φυσικά, ὑπάρχουν καὶ οἱ ἀνωμαλίες στὶς διακρατικὲς σχέσεις, πού εἶναι καὶ αὐτὲς ἀποτελέσματα διαταραχῆς τῶν ἀμοιβαίων κρατικῶν δυνάμεων, τοῦ « ἔχειν ἐν μέρει τὸ ἴσον », πού ἂν ἀφεθοῦν ἀνεξέλεγκτες μποροῦν νὰ ὁδηγήσουν σὲ πολέμους καὶ καταστροφές. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίφημη ἰσορροπία τῶν δυνάμεων ἢ ἰσορροπία τοῦ τρόμου, ὅπως ἐξελίχθηκε σήμερα, καὶ ἀποτελεῖ δόγμα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν μεγάλων καὶ μικρῶν κρατῶν, πού ἴσως ὅμως δὲν ἔγινε ἀκόμα παντοῦ δόγμα γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς κοινωνικὲς δομὲς.

Ἡ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων στὴν Ἑλλάδα στὰ 1922, τὰ ἐλεύθερα Δωδεκάνησα καὶ ἡ κυπριακὴ δημοκρατία ἀποτελοῦν στὴν δική μας περιοχὴ ἐντυπωσιακὰ δείγματα τῆς σχέσης τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν αὐτάρκεια καὶ αὐτῆς πάλι μὲ τὴν ἐλευθερία. Ἀρχίζουμε ἀπὸ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφή. Οἱ πρόσφυγες κατέφυγαν στὸ ἐλεύθερο κράτος διωγμένοι, μὲ τὰ ροῦχα πού φοροῦσαν, χωρὶς περιουσία ἢ ἄλλα ὑπάρχοντα. Ἦρθαν ὅμως στὸ ἐλεύθερο κράτος· ἦταν πιά καὶ αὐτοὶ ἐλεύθεροι πολῖτες καὶ εἶχαν πάψει πιά νὰ εἶναι ὑπόδουλοι. Τὸ κράτος ἔκαμε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ τοὺς στεγάσῃ καὶ νὰ τοὺς ἐξασφαλίσῃ γῆ, κι αὐτοὶ ὅμως ἔφεραν μαζί τους πολλὰ καὶ σημαντικὰ ἐμπειρίες καὶ γνώσεις: γεωργικὰς, τεχνικὰς, ἐπαγγελματικὰς, ἐμπορικὰς καὶ βιομηχανικὰς, κυρίως ὅμως τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπιβιώσουν ὕστερα ἀπὸ τὴν τόσο μεγάλη συμφορὰ. Ἐφεραν βέβαια καὶ τὴν ἀγάπη τῆς ἐργασίας. Εἶναι πολὺ χαρά-

θέλει. Λένε δηλαδὴ ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ἀποστολὴ τῆς ἐλευθερίας, ἂν ἀποστολὴ τοῦ δούλου εἶναι νὰ ζῇ ὅπως δὲν θέλει. Αὐτὸς λοιπὸν εἶναι ὁ δεῦτερος ὅρος τῆς δημοκρατίας).

κτηριστικό ότι λίγα χρόνια μετά την καταστροφή, ἡ Ἀθήνα εἶχε γίνει ἓνα μεγάλο ἐμπορικό καὶ οἰκονομικὸ κέντρο μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Σμυρναίων καὶ τῶν Κωνσταντινοπολιτῶν, καὶ ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Δυτικὴ Θράκη μιὰ ἐκτεταμένη περιοχὴ καλλιεργείων, παραδοσιακῶν καὶ νέων, ποὺ ἐνισχύθηκαν πολὺ σύντομα μὲ τὴν ἀποξήρανση τοῦ σημερινοῦ κάμπου τῶν Γιαντισῶν, τοῦ παλιοῦ βάλτου τοῦ μακεδονικοῦ ἀγώνα¹⁶, καὶ τοῦ κάμπου τῶν Σερρῶν. Ἡ Θεσσαλονίκη, ποὺ τὸ ἐμπόριό της ἦταν ἀκμαῖο καὶ πρὶν χάσῃ τοὺς Ἑβραίους, μὲ τοὺς ντόπιους καὶ τοὺς πρόσφυγες γνώρισε ἀπτόμη πληθυσμιακὴ αὔξησι καί, χάρη καὶ σ' αὐτούς, μεγαλύτερη ἐμπορικὴ κίνησι.

Δυὸ μαρτυρίες ἔχουν παραστατικὴ σημασία: Ἡ πρώτη εἶναι τοῦ Henry Morgenthau, πρώτου Προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, ἡ ὁποία εἶχε συγκροτηθῇ μὲ τὴν κάλυψη τῆς τότε Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν στὰ 1923. Δὲν μπορῶ νὰ μεταφέρω ὅλους τοὺς ἐπαίνους τοῦ στίς πρῶτες κιόλας σελίδες τοῦ Βιβλίου του *I was sent to Athens*, Νέα Ὑόρκη 1929, ὅπου χαρακτηρίζει τὴν ἀποκατάστασι ἓναν πραγματικὸ ἄθλο τοῦ Ἡρακλῆ, γιὰ τὸν ὁποῖο κάθε ἔθνος θὰ μποροῦσε νὰ διεκδικῇ «a glorious prize», δηλ. ἓνα δοξασμένο ἔπαθλο. Ὑπολογίζει ὕστερα τὴν ἀναλογία πληθυσμοῦ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τότε, καὶ τὸ τί θὰ ἔκαμνε τὸ Ὁμοσπονδιακὸ κράτος, ἂν ἦταν ἀνάγκη νὰ περιθάλλουν οἱ Ἀμερικανοὶ 26 ἑκατομμύρια ἀνθρώπους ποὺ θὰ ἔφταναν ξαφνικὰ στὴν Βοστώνη, τὴν Νέα Ὑόρκη, τὴν Φιλαδέλφεια, τὴν Βαλτιμόρη, καὶ νὰ τοὺς ἐξασφαλίσουν τροφὴ, στέγη καὶ δουλειά. Καὶ πόσο μεγάλος θὰ ἦταν ὁ ἔπαινος πρὸς τοὺς Ἀμερικανούς, ἂν εἶχαν ἐπιτύχει. «Αὐτὸ τὸ κατόρθωμα, προσθέτει ὁ Μ., τὸ πέτυχαν οἱ Ἕλληνες μέσα σὲ ἕξι χρόνια, καὶ κανένας δὲν ἔμαθε τίποτε γι' αὐτό» (σ. 3).

Ἡ δεύτερη μαρτυρία εἶναι γνωστὴ μόνο σ' ἐμᾶς τοὺς παλαιότερους, καὶ οἱ νεότεροι ὅμως μποροῦν νὰ ἀνακαλέσουν στὴν μνήμη τους κάτι ἀνάλογο στὴν δεκαετία τοῦ 1950, ἀμέσως μετὰ τὸν ἐμφύλιο πό-

16. Βλ. Πηνελόπη Δέλτα, *Τὰ μυστικὰ τοῦ βάλτου*. Ἀθήνα.

λζμο: τὰ κασελάκια τῶν λούστρων, ὅπως λέγονταν, τότε, ἦταν παραταγμένα στὰ πεζοδρομία τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀκόμα στὰ ἴδια χρόνια πὺν ὁ Μοργκεντάου ἐγράφε αὐτὰ πὺν ἀναφέραμε, ὅταν ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος τοῦ Ἐλευθερουδάκη ἔκαμνε προεγγραφή γιὰ τὰ «100 ἀθάνατα ἔργα», ὅπως τὰ διαφήμιζε, καὶ γιὰ τὸ Ἐγκυκλοπαιδικό του Λεξικό, πὺν ἄρχισε νὰ κυκλοφορῇ σὲ τεύχη, ἀκολουθημένο ἀμέσως ὕσφερα ἀπὸ τὴν Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία Δρανδάκη, καὶ αὐτὴν σὲ τεύχη, πὺν ἀργότερα μετονομάσθηκε τοῦ Πυρσοῦ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ τραυματικὴ ἐμπειρία τῆς προσφυγῆς εἶχε ἀρχίσει νὰ θεραπεύεται.

Ὅλοι δούλευαν, οἱ πρόσφυγες ὅμως δούλευαν περισσότερο, καὶ γιὰτὶ οἱ ἀνάγκες τοὺς ἦταν μεγαλύτερες καὶ γιὰτὶ τώρα πιά ἦταν ἐλεύθεροι. Οἱ παλιοὶ ντόπιοι, βλέποντας τοὺς πρόσφυγες νὰ προκόβουν, δούλευαν κι αὐτοὶ περισσότερο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι ἀνάγκη νὰ προσέξουμε ὅτι οἱ Τοῦρκοι, ἂν καὶ μᾶς νίκησαν στὰ 1922 καὶ δὲν μπηγαν στὸν Β' παγκόσμιον πόλεμον καὶ δὲν ἔπαθαν τίποτε — ἐπωφελήθηκαν μάλιστα —, μολαταῦτα βρίσκονται ἀκόμα σὲ πολὺ χειρότερη κατάσταση ἀπὸ μᾶς, ἀκριβῶς γιὰτὶ στερῆθηκαν αὐτὲς τὶς πιὸ σημαντικὲς παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς χώρας τοὺς: τοὺς Ἑλλήνες πὺν ἔδιωξαν καὶ τοὺς Ἀρμένιους πὺν ἐξόντωσαν. Κι ἄς κατοικοῦν καὶ πολὺ πιὸ πλούσια χώρα ἀπὸ τὴν δική μας. Εἶναι εὖλογο ἐπίσης νὰ μνημονευθῇ ἡ μεγάλη συμβολὴ τῶν προσφύγων στὴν πολιτικὴ, πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ πρόοδον τοῦ Ἑθνους. Ἡ ἐλευθερία ἐξασφάλιζε κυρίως τὴν ἀδέσμευτη ἔκφραση τοῦ λόγου, τὴν πολιτικὴ δράση, τὴν ἀσκηση τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν. Πολλὰ εἶναι τὰ μεγάλα ὀνόματα καὶ σ' αὐτοὺς τοὺς τομεῖς, ὅπως εἶναι καὶ στὸ ἐμπόριο καὶ τὴν βιομηχανία. Παρουσιάζει ὅμως μεγάλο ἐνδιαφέρον ἡ ἀναβίωση, κυρίως μετὰ τὸ 1922, τῆς παλιᾶς διαμάχης Ἰωνῶν καὶ Δωριέων ἀνάμεσα στοὺς πρόσφυγες καὶ τοὺς ντόπιους, στὴν τέχνη τοῦ λόγου, τὴν γλώσσα καὶ τὴν πολιτικὴ, πὺν δὲν θυμᾶμαι πιά μὲ ποιὰν ἀφορμὴ τὴν εἶχε εὐστοχα ἐπισημάνει παλαιότερα ὁ πολῦτιμος φίλος τῆς Ἑλλάδας Ὁκτάβιος

Μερλιέ και πού αξίζει να κινήση τὸ ἐνδιαφέρον κάποιου ἀστρά-
τευτου ἐρευνητῆ.

Τὰ Δωδεκάνησα ἔμειναν στὴν ἰταλικὴ κατοχὴ ἀπὸ τὸ 1912 ὡς
τὸ 1943, ὁπότε καὶ οἱ Ἴταλοὶ κατακτητὲς καὶ οἱ Ἑλληνες κατακτημέ-
νοι πέρασαν στὴν ἐξουσία τῶν Γερμανῶν, οἱ ὁποῖοι φέρθηκαν σκληρὰ
πρὸς τοὺς Ἰταλοὺς καὶ πολιτικότερα πρὸς τοὺς Ἑλληνες καὶ τοὺς λιγό-
τερους Τούρκους. Ἡ ἰταλικὴ συμπεριφορὰ ἦταν πολιτικὰ σωβινιστικὴ
μὲ προσπάθεια νὰ ἐξουδετερωθῇ ἡ ἐθνικὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων,
πολιτιστικὰ ὅμως ἔμμεσα βοηθητικὴ. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ
πληθυσμοῦ συστηματικὰ παραμελήθηκε καὶ σκόπιμα παρεμποδίσθηκε.
Φτάνει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι τὸ γεωργοκτηνοτροφικὸ κεφάλαιο ὅσο πῆ-
γαινε περιοριζόταν καὶ εξαφανιζόταν μὲ τοὺς σκόπιμα ἀνόητους νόμους
τῆς δῆθεν προστασίας τῶν δασῶν καὶ τῶν δασωμένων ἐκτάσεων — οἱ
ὁποῖοι ἀτυχῶς ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νὰ ἰσχύουν¹⁷ —, ἡ κτηνοτροφία ἐκ-
μηδενίσθηκε, οἱ γεωργικὲς τιμὲς ἐξευτελίστηκαν, καὶ ὅλοι ἀναγκά-
ζονταν νὰ πηγαίνουν γιὰ μεροκάματο στὴν κατασκευὴ τῶν δρόμων καὶ
τῶν δημόσιων κτιρίων, μεροκάματο φτώχειας σὲ σχέση μὲ τῶν Ἰτα-
λῶν ἐργατῶν (τὸ 1/3 ἢ τὸ 1/4). Ἔτσι, οὐσιαστικά, οἱ δρόμοι καὶ τὰ
δημόσια κτίρια καὶ τὰ ξενοδοχεῖα πού ἔκτισαν οἱ Ἴταλοὶ ἐπιδότηθηκαν
ἀπὸ τὸν Δωδεκανησιακὸ λαό.

Σοβαρότερα ἐμποδίσθηκε ἡ πολεμήθηκε ἡ ναυτιλία: Τὸ τέλος τοῦ
Α' Παγκόσμιου πολέμου βρῆκε τὰ ναυτικὰ νησιά, Κάλυμνο, Σύμη,
Χάλκη καὶ τὴν κωμόπολη τῆς Λίνδου μὲ πολλοὺς κατοίκους, μὲ με-
ρικὲς ἑκατοντάδες καῖκια, μικρὰ καὶ μεγάλα, ἱστιοφόρα, ἐμπορικὰ καὶ
σπογγαλιευτικά, καὶ μὲ ἀρκετὲς χιλιάδες χρυσὲς λίρες. Κανένας ὑπεύ-
θυνος οὔτε ἀπὸ τὸ ἐλεύθερο κράτος οὔτε φυσικὰ ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ τῆς κα-
τοχῆς δὲν συμβούλευσε τοὺς καραβοκύρηδες τῆς ἐποχῆς νὰ μηχανοκι-
νήσουν τὰ πλοῖα τους ἢ νὰ τὰ μετατρέψουν σὲ σιδερένια. Οἱ λίρες φαγώ-

17. Κανένας δὲν σκέφτεται ὅτι τὰ δάση αὐτὰ ὑπῆρχαν τὴν ἐποχὴ πού ἄκμαζε ἡ κτηνοτρο-
φία καὶ ὅτι ἄρχισαν νὰ καίγονται ἀπὸ τὸν καιρὸ πού ἄρχισε ὁ διωγμὸς της.

θηκαν, καὶ δὲν ὑπάρχει κανένας, ὅσο ξέρω, ἐφοπλιστὴς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀπὸ τὴν Ρόδο, Κάλυμνο, τὴν Σύμη ἢ τὴν Λέρο. Κάτι ἔγινε μόνο στὴν Κάλυμνο μὲ τὰ σφογγάρια. Καὶ ὅσοι τυχὸν σκεφθοῦν τοὺς Κασσιῶτες ἐφοπλιστές, θὰ διαπιστώσουν μὲ κάποια ἐκπληξη ὅτι αὐτοὶ βρίσκονται στὴν θάλασσα, οἱ περισσότεροι, ἀπὸ πέντε-ἕξι γενεές, καὶ εἶναι καὶ αὐτοὶ γεννήματα τοῦ πιὸ παρὰ ξενον ὀξύμωρου ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ φαντασθῇ κανεὶς: τῆς καταστροφῆς τῆς Κάσου στὰ 1824, ποὺ ἀνάγκασε τοὺς καραβοκώρηδες καὶ τοὺς ἄλλους Κασσιῶτες νὰ καταφύγουν στὴν Σύρα, τὴν Αἴγινα, τὴν Ὑδρα καὶ ὅπου ἄλλοῦ. Καὶ βρέθηκαν ἐλεύθεροι μὲ τὴν συγκρότηση τοῦ Κράτους καὶ ἀκολούθησαν τὴν ἐξέλιξή του. Τὸ ἴδιο νομίζω ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς Χιῶτες ἐφοπλιστές καὶ τοὺς ἄλλους μεγάλους ἀπὸ τὰ γειτονικὰ νησιά, τὶς Οἰνοῦσες καὶ τὰ Ψαρά. Εἶναι καὶ αὐτοὶ γεννήματα τῆς καταστροφῆς τῶν πατρίδων τους, γεννήματα τῶν λιμανιῶν τῆς ἐλευθερίας.

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ἡ γεωργία τῆς Δωδεκανήσου μέσα στὰ πρῶτα δέκα χρόνια αὐξήθηκε κατὰ 1000 ο/ο. Καὶ νὰ μὴ νομισθῇ ὅτι ἡ γεωργία εἶχε παραμεληθῇ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ πολέμου. Ἀπεναντίας. Ἡ κτηνοτροφία εἶχε καταστραφῇ καὶ δὲν ξαναέγινε πιά. Τὰ κρεβάτια τῶν ξενοδοχείων, ποὺ ἄφησαν οἱ Ἴταλοί, ἦταν γύρω στὰ 700. Τὸ τί ἔγινε μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση στὴν Κὼ καὶ τὴν Ρόδο κυρίως, εἶναι σήμερα γνωστὸ σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς ξένους: τὰ ξενοδοχειακὰ κρεβάτια ξεπερνοῦν τὶς 50.000 στὴν Ρόδο καὶ Κὼ, μὲ αὐξηση 7.000 ο/ο, ἂν τὰ μαθηματικά μου εἶναι σωστά. Εἶναι φυσικὰ δύσκολο νὰ ἐκτιμηθοῦν μὲ ἀκρίβεια οἱ ἐπενδύσεις ποὺ ἔγιναν γιὰ νέα ξενοδοχεῖα καὶ καταστήματα καθὼς καὶ γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς πόλεως Ρόδου — ἡ ὁποία ξεπερνᾷ σήμερα τὶς 50.000 κατοίκους ἀπὸ 25.000 ποὺ ἦταν στὰ 1950 — πρέπει ὅμως νὰ ξεπερνοῦν μερικὰ δισεκατομμύρια δολλάρια. Ἡ τουριστικὴ ἀνάπτυξη τῆς Κέρκυρας καὶ τῆς Κρήτης — πολὺ πιὸ προσοντούχων νησιῶν ἀπὸ κάθε ἄποψη — ἀρχίζει μετὰ τὸ 1955 καὶ '60, καὶ γιὰ ἄλλους λόγους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν γνωριμία καὶ τὴν ζήλωση τῆς Ρόδου. Οἱ θαλάσσιες συγ-

κοινωνίες βελτιώθηκαν με την συγκρότηση εταιρειών λαϊκής συμμετοχής, και οι πόλεις, κωμοπόλεις και χωριά βελτίωσαν αποφασιστικά το βιοτικό τους επίπεδο. Χωρίς απρόβλεπτα, η πόλη της Ρόδου θα κοντεύη τις 100.000 στο τέλος του αιώνα. Βέβαια δὲν τὰ καταφέραμε καθόλου καλά — και μᾶλλον τὰ κάμαμε θάλασσα — στὸ θέμα τῆς μορφῆς τῆς νέας πόλης, αὐτὸ ὅμως ὀφείλεται στὴν πολὺ χαμηλότερη αἰσθητική μας καλλιέργεια. Γιὰ νὰ φέρω ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη, ὁ Λευκός της Πύργος, ἱστορικὸ καὶ συμβολικὸ της στοιχείο, δὲν ξεχωρίζει πιά στὸ ὕψος ἀπὸ τὰ κτίρια πὸν τὸν περιβάλλουν ἡμικυκλικά σὲ ἀκτῖνα μόλις 50 - 60 μέτρων. Ἡ Κὼς ὅμως κατόρθωσε νὰ διατηρήσῃ τὰ ἀπαλὰ μέτρα πὸν τῆς ἐπέβαλαν οἱ Ἰταλοὶ — και τὴν γοητεία της —, ἐνῶ στὴν Ρόδο οἱ ἀρχαιολόγοι — πρὸς μεγάλη τους τιμὴ — μπόρεσαν και ἔσωσαν ὅλο τὸ μεσαιωνικὸ Κάστρο και τὴν παλιὰ πόλη πὸν περικλείεται σ' αὐτό.

Πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅμως ἐδῶ και τὴν Κύπρο, ἡ ὁποία ἀγωνίσθηκε μὲ θυσίες γιὰ τὴν Ἑνωσὴ της μὲ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1821, και γι' αὐτὴν τὴν Ἑνωσὴ θυσιάσθηκαν και οἱ νέοι τῆς ΕΟΚΑ, γιὰ τὴν Ἑνωσὴ γίνονταν οἱ στάσεις και τὰ συλλαλητήρια. Αὐτὰ δυστυχῶς τὰ ξεχνοῦν πολλοί, δικοὶ μας και ξένοι, πὸν θέλουν νὰ διαβάλουν τοὺς Κυπρίους ὅτι τάχα ἀπαρνήθηκαν τὴν Ἑνωσὴ. Φοβοῦμαι ὅτι τὸ ἐλεύθερο κράτος δὲν μπόρεσε νὰ συλλάβῃ μὲ κάποια προοπτικὴ τὶς ἐξελίξεις πὸν κόχλαζαν τότε μέσα στὴν Κοινοπολιτεία και νὰ τὶς ἐκμεταλλευθῇ κατάλληλα. Ξεχνοῦν ἐπίσης ὅσοι διαβάλλουν ὅτι δὲν ὑπάρχουν νεκροὶ ἀγωνιστὲς Τουρκοκύπριοι, μὰ οὔτε καὶ ἀγωνιστὲς Τουρκοκύπριοι, γιὰτὶ ὁ ἀγὼνας ἦταν γιὰ τὴν Ἑνωσὴ μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ὅπως δὲ ποτε, εἶναι γεγονὸς ὅτι οἱ Βρετανοὶ κληροδότησαν στὴν Κυπριακὴ Δημοκρατία, τῆς δικῆς τοὺς ὅμως Κοινοπολιτείας, πολὺ καλὴν διοικητικὴ ὑποδομή, πολλὰ ἑλληνικὰ στελέχη σπουδασμένα και σὲ ἀγγλικά πανεπιστήμια, ὅχι ὅμως σημαντικὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Μέσα στὰ 25 χρόνια τῆς ἐλευθερίας της ἡ Κύπρος ἀναπτύχθηκε θεαματικά, και ἦταν ἤδη σὲ θέση στὰ 1974, δηλ. πρὶν 11 χρόνια νὰ περι-

θάλην ἀμέσως 200 χιλιάδες πρόσφυγες, θύματα τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς. Καὶ ἐκεῖ ἡ προσφυγιά ὄχι μόνον δὲν καθυστέρησε τὴν ἀνάπτυξη, ἀλλὰ ἀπεναντίας τὴν ὑποβοήθησε δραστικά, ἔτσι ὥστε καὶ ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἡ συνεννόηση τῶν δύο Κοινοτήτων θὰ ἦταν πιὸ εὐκόλη, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἡ τουρκικὴ στρατιωτικὴ κατοχή, ἡ ὁποία εἶναι μὲν κατοχή ἐνὸς σημαντικοῦ τμήματος τοῦ ἐδάφους τῆς μεγαλονήσου, στήν π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ τ ῆ τ α ὅ μ ω ς ε ἶ ν α ι κ α τ ο χ ῆ τ ο ῦ τ ο υ ρ κ ο κ υ π ρ ι α κ ο ῦ π λ η θ υ σ μ ο ῦ.

Τὸ τελευταῖο σημεῖο, κυρίες καὶ κύριοι, τῶν θετικῶν καὶ ἀρνητικῶν στοιχείων πὺν συγκροτοῦν τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν δουλεία καὶ ἰδιαιτέρα τὴν ἐλληνικὴ εἶναι τὸ ψυχικό· καὶ εἶναι προφανῶς τὸ σημαντικότερο. Ὁ Ὅμηρος ἤδη διαπιστώνει ὅτι τὴν μισὴ παλληκαριὰ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ τὴν στερεῖ ὁ θεός, τὴν στιγμήν πὺν θὰ γίνῃ δοῦλος¹⁸. Καὶ ὁ Ἡρόδοτος, πὺν γνῶριζε ἀπὸ κοντὰ τὴν δεσποτεία τῶν Περσῶν στήν πατρίδα του τὴν Ἀλικαρνασσό, ἔζησε ὅμως ἀρκετὰ μέσα στήν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία τοῦ Περικλῆ ὥστε νὰ βλέπει τὴν διαφορὰ, εἶναι ὁ πὺν παραστατικὸς στήν περιγραφὴ τῆς ἐλευθερίας καὶ στὰ ἀποτελέσματα τῆς. Μιλώντας γιὰ τὰ ἱστορικὰ τῆς κατάλυσης τῆς τυραννίδας τῶν Πεισιστρατιδῶν, ὕστερα ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ Ἀθήνα πέρασε στήν τελευταία φάση τοῦ δημοκρατικοῦ-λαοκρατικοῦ τῆς πολιτεύματος, λέει τὰ ἐξῆς (5, 66): «ἡ Ἀθήνα, πὺν ἦταν καὶ πρὶν μεγάλη πόλη, ἔγινε ἀπὸ τότε πὺν ἔδιωξε τοὺς τυράννους μεγαλύτερη»¹⁹, καὶ λίγο παρακάτω προθέτει (5,78): «Οἱ Ἀθηναῖοι λοιπὸν μεγάλωσαν πιά. Καὶ εἶναι φανερό, ὄχι ἀπὸ ἓνα μεμονωμένο γεγονός ἀλλὰ ἀπὸ παντοῦ, ὅτι ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου εἶναι σπουδαία ὑπόθεση, ἂν προσέξουμε ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ὅσον καιρὸ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴν τυραννία δὲν ἦταν καλύτεροι στὰ πολεμικά ἀπὸ κανέναν ἀπὸ τοὺς γείτονές τους, ὅταν ὅμως γλύτωσαν

18. Ὅμηρ. Ὁ δ. ρ 322 ἤμισιν γάρ τ' ἀρετῆς ἀποαίνονται ἐδρύοπα Ζεὺς ἀνέρος, εἴτ' ἂν μιν κατὰ δούλιον ἤμαρ ἔλῃσιν.

19. «Ἀθῆναι ἐοῦσαι καὶ πρὶν μεγάλαι, τότε ἀπαλαχθεῖσαι τυράννων ἐγένοντο μείζονες».

ἀπὸ τοὺς τυράννους, τοὺς ξεπέρασαν πάρα πολύ. Ἀυτὰ λοιπὸν δείχνουν ὅτι ὅσον καιρὸ ἐξουσιάζονταν, γίνονταν θεληματικά δειλοί, γιατί ἐργάζονταν γιὰ τὸ ἀφεντικό, μόλις ὁμως ἐλευθερώθηκαν, ὁ καθένας τους φρόντιζε νὰ κάμῃ κάτι γιὰ τὸν ἑαυτὸ του²⁰.

Δὲν εἴμαστε πιά τώρα σὲ θέση νὰ διευκρινήσουμε ἢ νὰ διερευνήσουμε τί ἄφησε ἡ μακραίωνη ρωμαϊκὴ κυριαρχία στὸν χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων, εἴμαστε ὁμως σὲ καλύτερη θέση νὰ ἐξερευνήσουμε τὸ τι μᾶς ἄφησε ἡ ἐπίσης μακραίωνη δουλεία στοὺς Τούρκους. Χωρὶς νὰ ξέρουμε καλὰ τὸν ἐθνικὸ χαρακτήρα τῶν Τούρκων δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ποιά ἀπὸ τὰ ἐλαττώματά τους μᾶς ἐπηρέασαν, μπορούμε ὁμως νὰ βεβαιώσουμε ὅτι ἡ σκληρὴ κυριαρχία, οἱ βίαιοι ἐξισλαμισμοί, τὸ παιδομάζωμα, οἱ αἱματηρὲς ἀντιδράσεις τῶν κατακτητῶν σὲ ὅποιαν-δήποτε λαϊκὴ κίνηση, ὅλα συνέτρεχαν στὴν δημιουργία τῆς νοοτροπίας τοῦ κνηγημένου ζώου ποὺ διαρκῶς φροντίζει νὰ κρυφτῇ, γιὰ νὰ προστατέψῃ τὴν ζωὴ του ἢ τῶν παιδιῶν του ἀπὸ τὸν κίνδυνο. Καχυποψία, φόβος καὶ αὐτοσυντήρηση. Καὶ φυσικὰ ἡ προσαρμογὴ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν καταστάσεων. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ εἶσαι ἔτοιμος νὰ προσκυνήσης, νὰ προσφέρῃς ὅ,τι σοῦ ζητήσουν καί, ἐνδεχομένως, νὰ προλαβαίνῃς τίς ἐπιθυμίες τῶν ἀφεντικῶν. Αὐτὸ σημαίνει ὁμως ἐπίσης ὅτι δημιουργοῦνται καταστάσεις ὅπου τὸ ξέσπασμα τῆς ὀργῆς καὶ ἡ ἀντεπίθεση γίνονται ἀναγκαῖα. Οἱ διάφορες κατοχὲς καὶ δικτατορίες μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή μας μπορούν νὰ δώσουν στοιχεῖα γιὰ ὅσους θὰ ἤθελαν νὰ ὑποστηρίξουν ὅτι οὔτε ὅλοι οὔτε σὲ ὅλην μας τὴν συμπεριφορὰ ἔχουμε γίνῃ ἐντελῶς ἐλεύθεροι ἢ ἐντελῶς δοῦλοι.

Ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ ἴδιου νομίσματος εἶναι, ἂν ἡ ἴδια ἡ τουρκικὴ κυριαρχία κληροδότησε λίγο ἢ πολὺ τὸν αὐταρχισμό καὶ τὴν δεσποτεία

20. «Δηλοῖ δὲ οὐ κατ' ἐν μόνον ἀλλὰ πανταχῇ ἡ ἰσηγορίη ὡς ἐστὶ χρῆμα σπουδαῖον, εἰ καὶ Ἀθηναῖοι τυραννεύμενοι μὲν οὐδαμῶν τῶν σφέας περιοικεόντων ἦσαν τὰ πολέμια ἀμείνους, ἀπαλαχθέντες δὲ τυράννων μακροῦ πρῶτοι ἐγένοντο. δηλοῖ ὦν ταῦτα ὅτι κατεχόμενοι μὲν ἐθελόκακον ὡς δεσπότη ἐργαζόμενοι, ἐλευθερωθέντων δὲ αὐτὸς ἕκαστος ἐωντῷ προεθυμέετο κατεργάζεσθαι».

της καὶ στὴν διοίκηση τοῦ ἐλεύθερου κράτους καὶ πιέζει τὸν πολίτη πέρα ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ δικαίου, κάτι ποὺ φαίνεται ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῇ τελείως²¹.

Γιὰ νὰ συλλάβουμε ὅμως στὶς σωστές της διαστάσεις καὶ τὴν πολυμορφία τῆς ὑποτακτικῆς προσαρμογῆς καὶ τὶς τραγικὲς της μορφές, ὑπενθυμίζουμε σὲ ὅσους τὰ ξεχνοῦν, τοὺς κρυπτοχριστιανούς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τοὺς τουρκόφωνους Ἑλληνες ποὺ ἤρθαν μαζί μὲ τοὺς ἄλλους ἀπὸ τὰ βάθη τῆς Ἀνατολίας. Οἱ πρῶτοι ἐξαναγκάσθηκαν νὰ γίνουν Μωαμεθανοί, ἐλάτρευαν ὅμως κρυφὰ τὶς εἰκόνες στὰ ὑπόγεια τῶν σπιτιῶν τους καὶ κληροδότησαν τὴν χριστιανικὴ τους πίστη στὰ παιδιά καὶ τὰ ἐγγόνια τους, ἐνῶ οἱ δεύτεροι διασώθηκαν ἀπὸ τὴν μικρασιατικὴ καταστροφὴ κουβαλώντας μαζί τους καὶ τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὸν Ἀπόστολο καὶ τὰ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ ἀλλὰ καὶ σχολικὰ ἀκόμα βιβλία τους μεταφρασμένα στὴν τουρκικὴ γλῶσσα καὶ τυπωμένα μὲ ἐλληνικὰ γράμματα στὴν Βενετία ἢ καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ μὲ αὐτὰ ἔκαμναν τὶς λειτουργίες στὶς ἐκκλησιές τους καὶ δίδασκαν τὰ παιδιά τους στὰ σχολεῖα. Μὲ τὴν ἐλληνικὴ γραφὴ, μὲ τὴν παράδοση, καὶ μὲ τὴν τουρκικὴ γλῶσσα, διατήρησαν τὸν ἐθνικὸν τους χαρακτήρα. Σκύβουμε μπροστὰ τους τὸ κεφάλι. Πόσα λάθη θὰ εἴχαμε ἀποφύγει, ποὺ οἱ συνέπειές τους κλωθοσέρονταν ὡς τὶς τελευταῖες μας ἐσωτερικὲς διαμάχες καὶ ἐπιβιώνουν καὶ μεγαλώνουν στὸ ἐξωτερικόν, ἂν τὰ ξέραμε αὐτὰ στὰ 1912-13, τὸν καιρὸ ποὺ ἀπελευθερώθηκε ἡ Μακεδονία καὶ βρέθηκαν σλαβόφωνες μειονότητες σὲ μερικὲς περιοχές της. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους

21. Βλ. καὶ Θουκ. 3, 84, 2 «ξυνταραχθέντος δὲ τοῦ βίου ἐς τὸν καιρὸν τοῦτον τῇ πόλει καὶ τῶν νόμων κρατήσασα ἢ ἀνθρωπεία φύσις, εἰωθυῖα καὶ παρὰ τοὺς νόμους ἀδικεῖν, ἀσμένῃ ἐδήλωσεν ἀκρατῆς μὲν ὀργῆς οὕσα, κρείσσων δὲ τοῦ δικαίου πολεμία δὲ τοῦ προύχοντος». (Ἐπειδὴ λοιπὸν ἀναστατώθηκε ὁ τρόπος ζωῆς στὴν πόλιν σ' αὐτὴν τὴν περίστασιν καὶ τοὺς νόμους τοὺς πῆρε στὰ χέρια τῆς τὸ ἀνθρώπινο φυσικόν, ποὺ εἶναι συνηθισμένο καὶ μὲ παράβασιν τῶν νόμων νὰ ἀδικῇ, ἐφάνερωσε μὲ εὐχαρίστησιν ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ συγκρατήσῃ τὴν παραφορὰ του, ὅτι εἶναι πιὸ ἰσχυρὸ ἀπὸ τὸ δίκαιο καὶ ὅτι ἐχθρεύεται τὸ κάθε τι ποὺ ξεχωρίζει).

αὐτοὺς ἔλαβαν μέρος στὸν μακεδονικὸ ἀγώνα μαζὶ μὲ τὰ ἑλληνικὰ σώματα ἀπὸ τὸ 1904 - 08, σὰν ὀπλαρχηγοί, πολεμιστὲς καὶ θύματα, στὰ 1912 - 13 ὅμως αὐτὰ εἶχαν ξεχαστῇ· οἱ ἄνθρωποι δὲν μιλοῦσαν ἑλληνικά, ἄρα δὲν ἦταν Ἕλληνες. Ἡ γερμανόφωνη Ἀλσατία μὲ τὴν γαλλικὴ τῆς ἐθνικὴ συνείδηση ἦταν ἄγνωστη στὸ ἑλληνικὸ κράτος. Κατεχόταν ἐξάλλου ἀπὸ τὸ 1871 ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς καὶ ἀποδόθηκε στὴν Γαλλία μόνο στὰ 1918 μὲ τὴν συνθήκη τῶν Βερσαλλιών. Ἦταν ὅμως ἄγνωστοι καὶ οἱ τουρκόφωνοι Ἕλληνες ποὺ μνημονεύτηκαν πρὶν λίγο.

*

Πολλὲς καὶ μεγάλες διαστρεβλωτικὲς ἐπιδράσεις στὸν ἀτομικὸ καὶ ἐθνικὸ χαρακτήρα ὅλων τῶν λαῶν πρέπει νὰ ἀσκοῦν ἢ καὶ νὰ ἔχουν ἤδη ἀσκήσει οἱ σύγχρονοι μαζικὲς κρατικὲς ἢ κομματικὲς προπαγάνδες καὶ τὰ μονολιθικὰ καθεστῶτα, ποὺ δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι τὰ μελετοῦν οἱ κοινωνιολόγοι. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Ἕλληνες ὅμως νομίζω ὅτι τὸ κύριο δίδαγμα εἶναι ἡ παντοτινὴ ἐπαγρύπνηση καὶ ἡ μεγάλη μας ὑποχρέωση νὰ μελετοῦμε πολὺπλευρα τὰ διδάγματα τῆς ἐλευθερίας καὶ τὰ κατακάθια τῆς δουλείας· νὰ συντηροῦμε τὰ πρῶτα καὶ νὰ πολεμοῦμε τὰ δεύτερα. Ἄν κάτι ἀπὸ αὐτὰ ποὺ εἵπαμε σήμερα εἶναι σωστό, τὸ βασικὸ μας φάρμακο θὰ εἶναι πάντα ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία, ποὺ ἀποβλέπει στὴν καλυτέρευση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Ἡ τεχνικὴ παιδεία ἀποτελεῖ ἐνίσχυση καὶ προέκταση τοῦ ἀνθρώπινου χειριοῦ, μὲ τὴν βοήθεια τοῦ μυαλοῦ, καὶ εἶναι κάτι τὸ τελείως διαφορετικόν. Τὸ ἓνα ὅμως δὲν ἀποκλείει τὸ ἄλλο. «Μέτρον ἄριστον». Κυρίες καὶ κύριοι, σᾶς εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ὑπομονή σας.